

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Валерія ЖОВТЯНСЬКА

Ольга КУХАРУК

**КОНФЛІКТОГЕННІСТЬ
СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ:
ВИКЛИКИ НАЦІЄТВОРЕННЮ**

Монографія

Кропивницький – 2020

УДК 316.485.6
Ж 78

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол №17/19 від 19 грудня 2019 року

Рецензенти:

О. В. Брюховецька, доктор психологічних наук;

В. М. Духневич, кандидат психологічних наук;

П. Д. Фролов, кандидат психологічних наук

Жовтянська В., Кухарук О. Конфліктогенність соціальних уявлень: виклики націєтворенню : монографія / Валерія Ж 78 Жовтянська, Ольга Кухарук ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. – 124 с.

ISBN 978-966-189-547-7

У монографії представлено соціально-психологічне бачення сутності та особливостей націєтворення як процесу розбудови нації. Розглянуто роль соціальних норм, цінностей, настановлень, а також особистісної ідентичності в націєтворчих процесах. Визначено соціально-психологічні чинники та механізми націєтворення, а також особливості його перебігу в ситуації гібридного конфлікту. Окрему увагу приділено аналізу націєтворення в Україні з урахуванням специфіки тих історичних викликів, які вона переживає.

Адресована широкому колу представників соціогуманітарних наук – психологам, соціологам, політологам, соціальним філософам та всім тим, хто цікавиться проблематикою націєтворення.

УДК 316.485.6

ISBN 978-966-189-547-7

Видано державним коштом. Продаж заборонено

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2020

© Жовтянська В. В., Кухарук О. Ю., 2020

ЗМІСТ

Вступ.....	4
1. Поняття нації. Концептуальна схема дослідження націєтворчих процесів.....	6
2. Базові соціально-психологічні чинники націєтворення	18
3. Роль традиційних і моральних соціальних норм у націєтворчих процесах.....	31
4. Соціальні уявлення в пострадянській Україні.....	45
5. Націєтворення і соціальна ідентичність.....	63
6. Конфліктогенність соціальних змін як чинник націєтворення.....	80
7. Соціально-психологічні особливості українського націєтворення під час гібридної війни: аналіз конфліктних настановлень	90
Висновки	114
Література	117

ВСТУП

Якщо кінець ХХ століття ознаменувався тезою про завершення епохи національних держав, яким інтелектуали-глобалісти відводили в новому світі у кращому разі роль другого плану, то початок ХХІ століття з його правоідеологічним креном повернув проблемі нації її поважне місце в політичному та соціогуманітарному дискурсах. Виявилось, що питання зв'язку нації і етносу, нації і державності, нації і особистості привертають увагу суспільства не менше, ніж раніше. Особливої актуальності ці питання набувають для України, перед якою після здобуття незалежності постали серйозні історичні виклики, пов'язані з утвердженням і розвитком власної національної держави.

Перший із цих викликів проявляється в намаганнях утвердити владу громадянського суспільства над політичними процесами і сформувати ефективні демократичні інститути. Іншими словами, йдеться про спробу розбудови європейської правової держави, яка стоїть на захисті прав і свобод громадянина й обслуговує його інтереси. Другий виклик, зумовлений зовнішньою інтервенцією, а також внутрішньополітичними конфліктами, постає як проблема збереження власної територіальної цілісності в умовах гібридної війни. Обидва ці виклики внутрішньо пов'язані між собою. По-перше, наявність сильної правової держави є важливою умовою протистояння зовнішній агресії, а також атрактором для громадян із слабо вираженою громадянською ідентичністю. По-друге, обидві ці проблеми породжені радянським минулим з його культурним бекграундом тоталітарної імперії. По-третє, відповідь на обидва виклики пов'язана із формуванням української політичної нації, яка зможе стати реальним колективним суб'єктом розбудови власної держави.

У цьому тексті буде представлено психологічний аналіз проблематики, пов'язаної з обома цими викликами. Крім того, буде обґрунтовано психологічне бачення ключових чинників і механізмів

націєтворення, визначено проблемні аспекти націєтворчих процесів в Україні та намічено шляхи їх нормалізації.

Слід зазначити, що тему націєтворення як процесу розбудови політичної нації активно вивчали філософи, політологи, історики і значно менш активно – психологи. Це призвело до того, що з фокусу наукового обговорення цієї тематики часто випадає людина – пересічний громадянин, який, зрештою, і є реальним суб'єктом націєтворчих процесів. Саме на людині, яка є і найменшим елементом, і рушійною силою, і водночас продуктом такого соціального утворення, як нація, ми надалі зосередимо свою увагу. Утім, це не означає, що нас не будуть цікавити макрохарактеристики спільнот. Вони так само важливі, оскільки лише в діалектиці індивідуального і суспільного розкриваються ті сутнісні соціально-психологічні аспекти націєтворення, які і становлять для нас головний предмет аналізу.

1. ПОНЯТТЯ НАЦІЇ.

КОНЦЕПТУАЛЬНА СХЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІЄТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ

Поняття нації належить до тих соціогуманітарних концептів, які активно розробляли представники різних наукових шкіл і напрямків. І, як це часто відбувається з тими науковими термінами, які фігурують у різнопланових теоріях і підходах, зміст цього поняття в процесі багатої історії вживання набув різноманітних тлумачень. Тому для того, щоб задати розуміння цього центрального для нас концепту, потрібно розглянути основні теорії, у межах яких це поняття визначалось.

До однієї з таких базових теорій належать розробки Е. Геллнера, присвячені історії становлення національних держав. Цей автор вважає, що національні держави виникають, а згодом стають нормою політичного життя в Європі після Французької революції, а причини цього він убачає в технічних і культурних перетвореннях, яких колись зазнало статичне аграрне суспільство (Геллнер, 2002).

Геллнер виділяє два типи спільнот. Перший тип – агрописемне суспільство. Це ієрархізована спільнота з великими культурними відмінностями між різними соціальними стратами всередині одного соціуму. Державне утворення тут – поняття більше політичне, ніж етнічне, і пов'язане з інтересами та домовленостями еліт. Писемна культура також є надбанням еліт і стосується передусім нормативних текстів. Основне значення за таких умов надається не технологіям, а місцю в соціальній структурі. Другий тип спільноти за Геллнером – розвинуте індустріальне суспільство. Тут на перший план виходить постійне нарощування виробничих сил, а отже велике значення надається інноваційній діяльності. Це, зі свого боку, передбачає вільну й активну комунікацію між суб'єктами, яка має універсальний і стандартизований у межах однієї культури характер.

Такому суспільству притаманні невіршеність стабільної ролівої структури та егалітаризм. Для індустріального суспільства важливі стандартизація, збереження і поширення однієї культури в спільноті. Саме цю функцію і виконує держава, яка в такий спосіб безпосередньо «зав'язана» на підтримку уніфікованої культури. Так формується зв'язок держави і нації.

Однією з найбільш популярних і цитованих робіт з проблем націєтворення є праця Б. Андерсона «Уявні спільноти» (2001). Цей автор також пов'язує становлення національних держав і, відповідно, самих націй з розпадом колишніх традиційних суспільств і переходом до секуляризованих суспільств Нової доби. Окремого значення Андерсон надає друкарству як новому засобу комунікації. Так, споживаючи спільну, розтиражовану інформацію, та чи інша спільнота тепер бачить себе уже не просто як прихожан певного храму, а як людей, об'єднаних спільною вірою – християнством; вона починає усвідомлювати себе частиною великого суспільства із спільною культурою.

Але головне підґрунтя для становлення націй і націоналізму Андерсон вбачає у занепаді релігійного світогляду, який досі давав людині сенс життя й обіцяв безсмертя її душі. Уявлення про «націю» допомогло представникові секуляризованого Нового часу заповнити ці пустоти. Суб'єктивно приєднуючись до того, що існувало до неї і що буде існувати після її фізичного зникнення, людина відчуває себе тепер у певному сенсі безсмертною. При цьому вона має можливість ототожнювати себе з фіксованими в історичних уявленнях героями суспільства, які набувають реальності завдяки силі слова і потужностям друкарства. Отже, нація для Андерсона – це абстрактна ідея Нового часу, спроможна задовольняти екзистенційні запити своїх adeptів.

Інший відомий автор – Е. Хобсбаум – дотримується думки, що історичний аналіз надає небагато підстав, щоб бачити реальні засади для виокремлення тієї чи іншої нації (Хобсбаум, 2002). Він вважає, що в основі формування такого типу спільнот лежить потреба людини належати до деякого «ми», головною характеристикою якого є відмінність і відокремленість від «вони». Якщо суспільне буття переживає кризу, а традиційний життєвий уклад зазнає загрози знищення, то належність до нації, за Хобсбаумом, стає для людини

свого роду останнім прихистком у морі нестабільності. «Для тих, кому вже не доводиться розраховувати на належність до чогонебудь, є принаймні ще одна, уявна спільнота, до якої може належати людина, причому ця спільнота є постійною і нерушимою, а членство в ній – цілком відчутним» (там само, с. 345). Якраз у такі кризові моменти, на думку Хобсбаума, належність до нації стає надважливою, що призводить до сплеску націоналізму, який може проявлятися в сепаратистських тенденціях або спалахах ксенофобії.

Ще один відомий дослідник – Г. Кон – хоча й відмічає важливість об'єктивних чинників у формуванні націй, усе-таки вважає, що найбільш важливим елементом у цьому процесі є та колективна воля, яку він називає націоналізмом. Саме дослідженню цього явища, а також становленню під його впливом національних держав присвячена одна з найвідоміших його праць – «Ідея націоналізму» (1944). Кон розглядає націоналізм і національне державотворення як доволі пізні феномени, які приходять на зміну імперському минулому часів античності й універсалізму християнства доби Середньовіччя. Переломним моментом, як і багато інших дослідників, він вважає Французьку революцію. Кон (1994) виділяє два типи націоналізму, а відповідно, і два способи націєтворення.

Перший тип пов'язаний із боротьбою з нерівністю і монархізмом, утвердженням прав особистості, побудовою держави, яка захищала б права громадянина, тощо. Фактично йдеться про побудову країни втіленої демократії, яка обслуговує інтереси суспільства, тобто нації. Націоналізм у цьому випадку спрямований на досягнення цілком раціональних цілей, він мало цікавиться минулим, а більше спрямований на запити сьогодення і їх реалізацію в соціальній практиці.

Другий тип притаманний країнам, у яких «не склалися» ліберально-демократичні перетворення. Як приклад Кон розглядає Німеччину і Росію кінця XVIII – початку XX століття. Тут націоналізм не був укорінений у реальному політичному житті і соціальних реформах. Натомість він поєднувався з комплексом неповноцінності, який часто компенсувався самозвеличенням. Націоналізм у Німеччині і Росії протиставляли зазвичай західному і розглядали як більш глибоке і складне явище, що має більш значущий потенціал. Тут націоналізму були притаманні такі прояви,

як пошук народної душі, месіанські концепції, звернення до романтизованої історії та етнічного коріння. Разом із зацікавленістю минулим будувався й образ ідеалізованої вітчизни майбутнього; натомість мало уваги приділялося вирішенню практичних завдань у теперішньому. Націю тут розглядали радше як етнічне, ніж політичне утворення.

Разом із неабиякою популярністю згадані вище концепції отримали свою «порцію» критики. Так, Е. Сміт зауважує, що трактування націй як феномену сучасної доби викликає запитання, чому спільноти все-таки оглядаються на своє минуле і відчують зв'язок з етнічним корінням (Сміт, 2002). І хоча цей автор погоджується, що справді є нації, які сформувалися у відносно пізній період і на основі раціонального «розрахунку», водночас він стверджує, що є нації, які формувалися досить довго й існували впродовж тривалого періоду часу. Сміт вважає, що уявлення про те, що нації – це надбання недалекого минулого, пов'язане з тим, що історики хибно пов'язують цей феномен з феноменом націоналізму, який як політичне явище справді з'явився на історичній арені порівняно недавно. І саме з негативним ставленням до націоналізму пов'язане бажання деяких дослідників представити нації як спільноти, утворені на суто надуманих підставах.

М. Хрох також наголошує на тому, що в становленні нації первинну роль відіграють реальні історичні чинники. На його думку, інтелектуали здатні «винаходити» національні спільноти тільки в тому випадку, якщо вже існують реальні об'єктивні умови для їх утворення» (Хрох, 2002). Перелік таких об'єктивних умов представлений у підході Хроха до розуміння нації, яку він визначає як «велику соціальну групу, скріплену не одним, а цілою комбінацією декількох видів об'єктивних відносин (економічних, політичних, мовних, культурних, релігійних, географічних, історичних) і їх суб'єктивним відображенням у колективній свідомості» (там само, с. 122). Отже, не відкидаючи роль суб'єктивного чинника в націєтворенні, на перше місце в цьому процесі Хрох ставить чинники об'єктивні.

Є й інший погляд на роль історичного минулого в утворенні націй. Так, Г. Балакрішнан вважає, що етнічність сама по собі є доволі інертним утворенням, і лише під час боротьби, яка надає зразки

жертвості та героїки, це утворення перетворюється на ту уявну спільноту, яка спроможна заволодіти уявою людей у тому розумінні, як про це писав Андерсон (Балакришнан, 2002). Фактично Балакришнан розвиває ідеї Е. Ренана про те, що «нація – це велика солідарність, яка встановлюється почуттям жертв, які вже було зроблено і які готові зробити в майбутньому» (Ренан, 1902, с. 101). А проте, на відміну від Балакришнана, Ренан вбачає онтологічні засади нації не лише в зразках героїки чи культурі предків, хоча і вважає їх важливими. Головним критерієм, що засвідчує існування нації, він вважає загальну згоду громадян на спільне життя і спільне майбутнє. «Існування нації – це (якщо можна так висловитися) повсякденний плембисит, як існування індивіда – вічне ствердження життя» (там само).

Представлений огляд класичних джерел дає підстави говорити принаймні про три різні підходи до розуміння того, що являє собою нація. Перший підхід позиціонує її як відносно новий в історичному плані феномен, пов'язаний з добою демократичних революцій, як спільноту громадян – членів держави, заснованої на егалітарних принципах. Другий підхід описує націю як певну «уявну» спільноту, утворену за волонтаристським принципом, яка дає людині відчуття належності до великої соціальної єдності, скріпленої героїкою минулого і величчю майбутнього. Нарешті, третій підхід визначає націю як реальну, історично зумовлену спільноту людей, об'єднаних спільною культурою.

Якщо другий з наведених вище підходів – суто науковий, то перший і третій корелюють з уявленнями про націю, представленими в побутовому, публіцистичному і політичному дискурсах. Справді, у загальному розумінні поняття нації зазвичай використовується у двох контекстах. У першому з них ідеться про політичну націю, тобто про громадян певної країни, які беруть участь у розвитку цієї країни і мають визначені законом права та свободи. У другому контексті мається на увазі етнічна нація, тобто спільнота людей, об'єднаних спільною культурною спадщиною. Причому як у побутовому, так і в публіцистичному та політичному дискурсах ці два варіанти використання терміна часто не розводяться і не рефлексуються як різні. Це приводить до цікавих, на наш погляд, наслідків, які далі буде розглянуто окремо.

Якщо говорити про політичну (або громадянську) націю, то тут також можна виділити два контексти використання цього поняття. У широкому розумінні йдеться взагалі про сукупність громадян будь-якої країни. У вузькому розумінні, яке значною мірою задане науковими розвідками в цій царині, націю трактують як сукупність громадян демократичної країни, тобто такої країни, де саме на громадян покладається місія державотворення, оскільки вони є первинні суб'єкти політичного життя. Таке трактування політичної нації ґрунтується на традиції, що йде від того ж Геллнера, коли за взірць беруться нації, які сформувалися після демократичних (за марксистською термінологією – буржуазних) революцій.

Розуміння націй як феномену, пов'язаного з демократичними перетвореннями (причому як їхнього чинника і як результату водночас), спрямованими на утвердження людських прав і свобод, прямо вказує на основного суб'єкта націєтворення – громадянина. Від його політичної волі й активності залежить також розвиток національної держави, яка за такого підходу покликана бути інструментом задоволення його інтересів. Громадянин тут є альфою і омеґою соціальних процесів – за умови, що він здатний до колективної співпраці з іншими громадянами.

До речі, в українській Вікіпедії, яка також репрезентує певний зріз громадської і наукової думки, дається визначення поняття «нація» з опорою саме на останнє його трактування: йдеться про спільноту громадян, що реалізують свої колективні інтереси через механізм власної політичної організації – держави (Нація). За такого підходу саме об'єднані в спільноту громадяни є первинним суб'єктом державотворення, тобто йдеться про політичну націю у вузькому розумінні. Суб'єктний підхід до націєтворчих процесів представлений і в українській психології (Татенко, 2017).

Наведений огляд літератури засвідчує, що націєтворення слід розглядати крізь призму чотирьох взаємопов'язаних елементів (рис. 1.1). Це, по-перше, громадянин, тобто індивід як учасник політичних процесів; по-друге, громадянське суспільство як об'єднання політично активних громадян; по-третє, сама держава як політичний інструмент забезпечення інтересів спільноти або окремих страт населення, а також лакмус того, що йдеться про сталу політичну націю; і це, нарешті, по-четверте, етнос як носій певної

культури. У центрі цього чотирикутника можна розмістити націю як елемент, який за визначенням пов'язаний з усіма переліченими концептами.

Рис. 1.1. Концептуальна схема аналізу націєтворчих процесів

Нагадаємо, що дослідники здебільшого розглядають націю як надбання Нового часу, хоча деякі науковці підкреслюють її органічну спадкоємність від етносів, що склалися історично. У всякому разі, навіть якщо розглядати націю як продукт індустріальної епохи і як громадянське утворення, вона не втрачає свого зв'язку з етнічністю. Адже якщо функція національної держави полягає, зокрема, і в підтримці унітарної культури, то ми з необхідністю повертаємося до поняття етносу як підґрунтя для формування такої унітарної культури.

Крім того, якщо ми говоримо про спільноту громадян, яка реалізує свої інтереси через механізм державності, то за дужками завжди залишається питання, яким чином утворилася ця спільнота як первинна передумова державного утворення. Тобто історичний контекст розуміння поняття нації завжди повертає нас до поняття спільної етнічної культури.

При цьому держава є таким самим соціально-історичним феноменом, як і нація: так само як нація не виникає одночасно, так само і держава не постає на порожньому місці. Перехід держави під контроль нації – це результат великої роботи останньої, і цей процес має свою тяглість і свої стадії. Так, ми бачимо, що більшість суспільств сучасного світу лише намагаються розвинути власну державність до рівня західних демократій, і Україна тут не виняток.

Чи є етнос, який має свою державу, нацією, чи він стає нею лише коли стає вільним суспільством політично активних громадян, інтереси яких обслуговує держава, – це питання визначень. Але логічно, щоб поняття нації враховувало процесуальність політичного життя і соціального розвитку, а також складність реальних відносин громадян і держави. Це означає, що процеси націєтворення і державотворення треба розглядати у взаємозв'язку й з урахуванням історичного контексту і що реально нація (або протонація) як спільнота громадян значною мірою є наслідком традиції, а не суспільного договору. Відповідно, відносини індивіда з державою також часто обумовлені традиційними нормами і настановами, а не раціональним і суб'єктивним ставленням до неї як до політичного механізму і вмінням цим механізмом користуватись. І це є серйозним викликом націєтворенню, якщо визначати його як процес розбудови політичної нації у її вузькому розумінні, тобто організованої спільноти громадян, яка реалізує свої інтереси через механізм державності. (Аналізові цієї проблеми буде присвячено третій параграф).

Як уже зазначалося, визначення, згідно з яким держава – це механізм реалізації колективних інтересів громадян, свідчить про те, що громадянин є первинним суб'єктом як націєтворення, так і державотворення (причому згідно з таким визначенням ці процеси не можуть бути відірвані один від одного). За такого підходу держава є вторинним щодо спільноти-нації явищем, яке має суто інструментальну цінність.

Тут може виникнути заперечення морально-педагогічного характеру. Адже патріотизм традиційно розглядають у суспільстві як одну з усталених особистісних чеснот. Вона передбачає, що держава є для громадянина цінністю, причому настільки значущою, що він може пожертвувати заради неї багатьма своїми потребами, а іноді навіть здоров'ям і життям. Тобто з моральної точки зору держава претендує на те, щоб мати не інструментальну, а самостійну і первинну цінність.

Щоб з'ясувати це питання, треба детальніше розглянути відносини між громадянином і державою. І тут якраз на перший план виходить поняття етносу, яке не фігурує у наведеному вище

визначенні формально, але завжди іманентно присутнє, коли йдеться про націю.

Ми вже зазначали, що історично нації утворилися не з чистого аркуша і не із суспільного договору, який чисто раціонально описує відносини між громадянами і державою. Це початково спільнота людей, об'єднаних спільною культурою, до якої члени цієї спільноти відчують співпричетність. Це суб'єктивне почуття співпричетності до власної культурної традиції, до батьківщини й етносу є підґрунтям не лише формування нації як політичного об'єднання. Це підґрунтя суб'єктивного відчуття цінності цієї нації і національної держави у членів спільноти, адже будь-яка людина формується у просторі національної культури, а тому суб'єктивна співпричетність до них є важливим стрижнем становлення особистості.

У цьому плані держава – уже як батьківщина – справді постає як щось значно більше, ніж просто інструментальна цінність, оскільки це вже є чимось більшим, ніж просто політичний механізм. Водночас ці поняття – батьківщина, з одного боку, і держава як політичний інструмент – з другого боку, – часто змішуються, і остання претендує на те, щоб бути первинною цінністю. Це один із механізмів позбавлення індивіда суб'єктності в націєтворчих і державотворчих процесах. У результаті відбувається формування тоталітарних тенденцій у політичному житті суспільства.

Розгляньмо детальніше взаємозв'язки між індивідом (громадянином) і етносом (етнічною культурою) з урахуванням історичного контексту. Індивід як особистість формується на основі культурної традиції, що панує в суспільстві, яка за своїм походженням завжди етнічна. Це те підґрунтя, яке формує людину і яке актуально завжди проявляється через людину (культура не висить у повітрі – вона існує доти, доки існують її носії).

Разом з тим культурна традиція – це багаж, який дістався нащадкам від попередніх епох, з усіма його соціальними нормами, цінностями і правилами. Окрім того, що минуле формує сучасність, воно водночас входить з ним у діалектичну суперечність. Власне, це означає, що традиційні норми, стандарти і правила поведінки мають піддаватися критичному аналізу і згодом тією чи іншою мірою мають бути подолані. Усе залежить від того, наскільки спадок минулого відповідає сучасним поглядам, цінностям і потребам.

Завдання верифікації культурного спадку покладається на індивіда (а отже, зрештою, і на спільноту громадян). Це від нього залежить, чи стане традиція підґрунтям для подальшого розвитку, чи вона стане тим якорем, який цей розвиток унеможливить. Крім того, індивід сам є творцем нових взірців культури, що забезпечує становлення її сучасних форм. І тут якраз відбувається перехід від етнічної культури до культури національної, надетнічної, яка, утім, може зберігати цю етнічність у «знятому» вигляді, оскільки індивід як творець сучасної культури сам формується на ґрунті певної культурної традиції, етнічності.

Тут виникає суперечність між традиційною і модерною (сучасною) культурою. Це не просто суперечність між минулим і сучасним, батьками і дітьми, яка існує в усі часи. Ідеться про специфіку сучасності, яка пов'язана, зокрема, із визначенням нації як спільноти громадян, що самі облаштовують своє життя і задовольняють власні інтереси за допомогою державних механізмів. Тобто йдеться про громадянина як первинного соціального суб'єкта, який усвідомлює свої інтереси і здатен заради їх задоволення кооперуватися з іншими. Традиційне суспільство – це в принципі інша модель поведінки індивіда. Його суб'єктність тут мінімальна, а характер поведінки зумовлений традицією – звичаєм, релігією, пристойністю тощо.

Етнічна культура – передусім культура традиційна, домодерна. Вихід за її межі означає переформатування соціальних відносин: постановня громадянського суспільства, яке спроможне підпорядковувати собі державу, визнавши за пріоритет власні інтереси, а не традиційні приписи. Саме тому національне як громадянське – це значною мірою подолання етнічного.

Але це, звісно, не означає, що минуле, традиція чи етнічна культура є чимось поганим і шкідливим. Ідеться про те, що до них не можна ставитися як до усталених, непорушних цінностей. Винятком може бути естетичний вимір культури, який є самоцінним і не потребує логічної чи аксіологічної верифікації.

Слід зазначити, що державі часто вигідно видавати національне за етнічне і взагалі змішувати ці поняття. Посилення етнічної складової поняття «нація» відволікає увагу від громадянської складової цього поняття – від громадянського суспільства, а

це є якраз головний інструмент контролю над державою. Тут варто конкретизувати, що, говорячи про державу як про суб'єкт, ми так чи інакше говоримо про державну владу. Саме владі й елітам часто вигідно залишатися самостійним суб'єктом, щоб уникнути таким чином контролю громадянського суспільства. За таких умов держава буде розвивати правоідеологічний вектор соціальних відносин, переводячи громадянську активність із політичної в національно-патріотичну і передусім етнічну сферу.

Це найлегше робити дискурсивними засобами, зважаючи на розпливчатість понять нації і національної належності в загальному вжитку. Так, поняття «українець» латентно містить у собі вказівку і на громадянську, і на етнічну належність. При цьому далеко не завжди в побутовій свідомості проводиться рефлексивне розмежування різних смислових елементів цих концептів.

Отже, цілком зрозуміло, що стосунки між індивідом і державою не можна вважати безхмарними, і остання далеко не завжди є інструментом забезпечення інтересів спільноти громадян. Тому визначення нації як спільноти громадян, що реалізують свої колективні інтереси через механізм держави, є радше ідеальною моделлю, утілення якої потребує великих зусиль від того ж громадянського суспільства. При цьому важливо, що стосунки між індивідом і державою значною мірою опосередковані уявленнями про те, чим є нація – етнічною спільнотою чи спільнотою політично активних суб'єктів. Зрештою, усвідомлення громадянами своєї відповідальності за функціонування держави, розуміння ними держави як інструменту задоволення власних потреб, їхня здатність об'єднуватися задля відстоювання власних інтересів, їхнє рефлексивне ставлення до культурної традиції і вміння відокремлювати етнічне від національного є тим підґрунтям, на основі якого формується суб'єктність індивіда в процесах націєтворення. Відповідальність за рефлексивне ставлення до націєтворчих процесів, як і за розмежування етнічного та політичного змістів у понятті «нація», немалою мірою лежить і на науковцях.

Звертаючись до ролі традицій у процесах націєтворення варто згадати концепцію П. Чаттерджи, який розглядає особливості розвитку націоналізму в постколоніальних країнах. Згідно з цією концепцією, націоналізм у таких країнах формує можливості для

власного утвердження через розділення суспільних практик й інститутів на дві сфери, які умовно можуть бути позначені як матеріальна і духовна. Перша сфера охоплює економічний і науково-технічний аспекти суспільного буття, а також мистецтво державного управління. Друга сфера стосується мистецтва, цінностей, звичаїв, норм, традицій тощо. При цьому вважається, що здобутки Західного світу в матеріальній сфері треба вивчати і копіювати, натомість духовна сфера має репрезентувати суто національну культуру (Чаттерджи, 2002).

Але практика засвідчує, що постколоніальним країнам, які розвиваються, дуже важко вийти на рівень соціально-економічного і науково-технічного забезпечення, притаманного країнам Заходу, незважаючи на спроби перейняти їхні технології і на ту допомогу, яку часто надають колишні колонізатори тим, кому вони заборгували. Ситуація виглядає так, що суспільна організація в цих країнах, яка дуже відрізняється від стандартів демократії євроатлантичного зразка, не дає їм змоги ефективно розвивати сферу науково-технічного і матеріального виробництва. Тобто найважче перейняти в колишніх колонізаторів не виробничі й наукові, а соціальні технології. Це можна пояснити тим, що останні ґрунтуються на розвитку гуманітарної (або, за визначенням Чаттерджи, духовної) сфери – на цінностях, уявленнях, нормах, звичаях тощо. І саме з цією сферою культурного досвіду пов'язані ті відмінності, які надалі провокують розрив у рівнях науково-технічних та економічних досягнень.

Такий погляд на ситуацію означає, що на заваді розквіту «матеріального базису» стоїть непідготовлена для цього «надбудова» – сфера духовного виробництва. Тобто тут відбувається інверсія відомої марксистської схеми (Маркс, & Енгельс, 1955), і насправді якраз «надбудова» виконує роль базису. Якщо це справді так, то це означає, що і соціальний, і економічний розвиток країни ґрунтується на особливостях культурного досвіду, який має соціально-психологічний зміст. Аналізу цього змісту в контексті дослідження націєтворчих процесів буде присвячено наступний параграф.

2. БАЗОВІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ НАЦІЄТВОРЕННЯ

У цьому параграфі ми розглянемо ті чинники, які лежать в основі процесів формування і подальшого успішного функціонування демократичних держав. Іншими словами, спробуємо визначити чинники націєтворення, маючи на увазі процес розбудови політичної нації у вузькому розумінні, тобто розглядаючи останню як спільноту громадян, що реалізують свої колективні інтереси за допомогою політичного механізму держави. Мабуть, не варто довго обґрунтовувати, наскільки ця проблема є актуальною для сучасної України. Достатньо лише нагадати, що розбудова держави європейського зразка з відповідними стандартами соціально-політичних і економічних відносин є чи не найважливішим стратегічним пріоритетом нашої країни протягом усього пострадянського періоду її незалежності. Водночас ця проблема є настільки ж важливою, наскільки й складною, оскільки йдеться про аналіз базових засад розвитку сучасного суспільства.

Виявлення базових чинників суспільного розвитку є одним з головних і водночас інтригуючих завдань соціогуманітарної науки. Через пріоритетну роль марксизму в інтерпретації суспільних явищ у нашій науці довгий час превалювала думка, що ці чинники закорінені в так званому «матеріальному базисі». Але і в пострадянський період, коли марксизм уже начебто і зійшов з авансцени, ця думка, принаймні спочатку, не втрачала своїх панівних позицій. Це було пов'язано з тим, що при розбудові капіталізму і ринкових відносин економічним чинникам приділялося багато уваги. При цьому психологічні засади суспільного розвитку негласно розглядались як другорядні. Головне практичне завдання соціальної психології тоді вбачалося передусім у напрацюванні механізмів адаптації людей до нових суспільних умов.

Видається, саме зараз як ніколи стає наочною думка, що немає ніяких «нових суспільних умов» поза новою суспільною свідомістю. І саме зміни в цій свідомості стають визначальними для становлення й утвердження нових соціальних форматів. Це стало помітним тому, що зміни в суспільній думці на пострадянському просторі відбуваються за історичними мірками настільки швидко, що не помітити їх, а разом з ними і їхніх соціальних наслідків, стає майже неможливо.

Крім того, неважко помітити, що на тому ж пострадянському просторі успішність реформ і розбудова нового, демократичного суспільства мало залежали від стартового економічного базису. Натомість більш важливими виявилися такі передумови, як соціальний досвід, культурні та ментальні особливості країни. Наприклад, ті ж країни Прибалтики, меншою мірою інтегровані до Радянського Союзу, швидше подолали наслідки соціалістичного минулого і приєдналися до країн Євросоюзу. Також відомо, що, скажімо, країни «третього світу» обдаровані природними ресурсами не меншою, а навіть більшою мірою, ніж країни «золотого мільярда». А проте цих природних багатств виявилось, на жаль, недостатньо, щоб подолати перманентні соціальні негаразди в цих країнах.

Іншими словами, саме «ідеологічну надбудову», а не «матеріальний базис» слід розглядати як основний чинник соціального розвитку. Нагадаємо, що К. Маркс таким чинником вважав виробничі потужності і пов'язані з ними соціальні відносини. Натомість «ідеології», що об'єднувала мораль, релігію, філософію та інші види духовної культури, він відводив роль вторинного чинника, який мав виправдовувати і закріплювати вигідний елітам класовий розподіл (Маркс, & Енгельс, 1955). Така модель соціогенезу цілком узгоджується з матеріалістичним постулатом про онтологічний примат буття над свідомістю, але вона явно не спроможна пояснити ті соціальні колізії, які ми можемо спостерігати в сучасному світі.

Утім, це зовсім не означає, що ідеологія, точніше – окремі ідеологічні вчення, не можуть використовуватися елітами для закріплення влади. Але прийняття або неприйняття цих учень суспільством, так само як і прийняття або неприйняття ним того або іншого соціального устрою, саме залежить від запитів, поглядів,

цінностей і норм цього суспільства, тобто від змістових характеристик суспільної свідомості. Ми обстоюємо думку, що саме такі змістові характеристики, тобто характеристики психологічної природи, є вихідними засадами соціального і, зокрема, державного розвитку. Надалі спробуємо виділити саме ті чинники, які задають різні формати функціонування соціуму на сучасному етапі історіогенезу.

Звісно, до певної міри питання про пріоритет свідомості чи буття (або суспільної психології чи матеріального базису) – це питання про курку і яйце, і його завжди слід розглядати діалектично. Але оскільки саме «об'єктивні» чинники зазвичай виходили на перший план у науковому аналізі соціального розвитку, хотілося б більше уваги приділити протилежній складовій цієї діалектичної пари.

Крім того, «спускаючись» від абстрактно-філософських проблем до конкретної суспільної практики, слід зауважити таке. За демократичного політичного режиму роль суспільної свідомості виходить на перший план. Справді, тут влада і владне кермо належать демосу, і саме від його соціальних поглядів, від його відповідальності і компетентності залежить те, яким чином буде розвиватися суспільство.

Отже, спробуймо виділити ті базові психологічні чинники, які можна назвати основними, якщо йдеться про розбудову політичної нації в її вузькому розумінні – як спільноти громадян, що реалізують свої колективні інтереси через механізм власної політичної організації – через державу.

Як уже зазначалося вище, таке розуміння передбачає, що саме громадянин є альфою і омегою націєтворчих процесів і саме його інтереси, хай і в суспільному вимірі – тобто як колективні інтереси, – визначають засади державного розвитку. Це передусім означає, що громадянин тут постає як первинний суб'єкт соціальних відносин. Власне, індивід у кінцевому підсумку завжди є первинним суб'єктом соціальних відносин в онтологічному сенсі, але саме «в кінцевому підсумку». Ситуація може ускладнюватися через те, що, по-перше, він сам не завжди спроможний усвідомлювати свою суб'єктність, а по-друге, суспільство може ігнорувати цю суб'єктність. За демократичної системи правління первинність громадянина в

соціально-політичних процесах публічно визнається, а його суб'єктність розглядається щонайменше як право, якщо не як обов'язок. І саме від прояву громадянської суб'єктності залежать особливості розвитку націєтворчих процесів.

Суб'єктність, окрім активності, тобто залученості громадянина до політичних процесів, передбачає ще дві речі – свободу і відповідальність цього громадянина. Цінність людських прав і свобод є наріжним каменем демократичної держави. Причому оскільки державобудівництво – це справа суспільна і йдеться не про одного громадянина-суб'єкта, а про цілу спільноту громадян, то кожен з них має право на вираження власної суб'єктності, а отже, на повагу до власної свободної волі. Тому визнання громадянином значущості не лише власних прав і свобод, а й прав і свобод Іншого є важливим аксіологічним елементом, який уможливує успішне функціонування демократичної держави. Насправді ж ідеться про традиційні, базові ліберально-демократичні цінності.

Цінність свободи означає, що держава не може бути диктатором щодо громадянина; і хоча за нею залишається функція контролю і покарання за порушення закону, цей контроль і покарання здійснюються за умовами суспільного договору і лише тією мірою, якою свобода одного громадянина порушила невід'ємні права іншого. Гарантія прав і свобод, яку проголошують сучасні ліберальні демократії, передбачає мінімум обмежень, мінімум диктату з боку держави щодо громадянина. Така суспільно-правова модель буде життєздатною лише тоді, коли громадянин разом із свободами буде мати й відповідальність. Іншими словами, мінімум зовнішнього контролю має бути компенсованим максимумом внутрішнього контролю – добровільного дотримання громадянином норм моралі і букви закону.

Це означає, по-перше, що в громадянина мають бути сформовані моральні норми, які регулюють взаємодію людей у суспільстві і запобігають антисоціальним поведінковим проявам. За таких умов виконання законів є результатом не так страху перед покаранням, як особистісних переконань. По-друге, добровільне підпорядкування законові означає, що цей закон приймається громадянином як щось належне, а не як нав'язаний ззовні примус. Це, у свою чергу, можливо лише за умови, якщо законодавчі норми є результатом

суспільного договору, прийнятого громадянами і державою в цілому. Тобто громадянин є суб'єктом правотворення і може прямо чи опосередковано впливати на прийняття чи зміну законодавчих актів і навіть самих державних засад, представлених у конституції.

Тут ми знову повертаємося до того, що для ефективного функціонування демократичного суспільства громадянин має бути активним політичним суб'єктом. Але тут слід додати, що він ще має бути компетентним політичним суб'єктом, оскільки саме від його позиції залежить вектор державного розвитку. Звісно, у більшості процесів державотворення пересічна людина бере участь не безпосередньо, а опосередковано, делегуючи повноваження органам влади. Але функція контролю за цими органами, так само як і функція обрання влади все одно залишається за громадянським суспільством, якому потрібно мати достатній рівень знань і достатній рівень критичного мислення, щоб бути спроможним змусити державу в особі владних еліт працювати на свої інтереси.

Отже, ми суто аналітично виділили чотири основні пов'язані між собою психологічні чинники, які лежать в основі успішного функціонування сучасних демократій. Це соціальна суб'єктність громадянина, визнання ним базових ліберально-демократичних цінностей і моральних норм, а також його політична компетентність. Для того щоб ці теоретично визначені чинники не виглядали надто абстрактно, звернімося до результатів емпіричного дослідження.

У 2007 році ми проводили дослідження, під час якого, зокрема, вивчалися особливості бачення громадянами України соціально-політичної ситуації в країні. На основі фокус-групових інтерв'ю, проведених у різних регіонах країни, було виділено два способи репрезентації соціально-політичної ситуації респондентами (Жовтянська, 2008).

Перший з них було позначено як «конкретно-практичний», і проявлявся він так. Респондент, описуючи ситуацію, виділяв окрему проблему, яка стосувалася в тому числі і його життєдіяльності. Наприклад: «Наша болюча проблема – мізерні пенсії. Скажімо, у мене пенсія...». Ситуацію при цьому він описував, перераховуючи окремі прояви, які стосувалися переважно задоволення індивідуальних потреб. Другий спосіб репрезентації було названо «об'єктивно-логічний», причому в нашій вибірці він траплявся

рідше. Тут для опису ситуації респондент використовував терміни об'єктивних закономірностей, причинно-наслідкових зв'язків і т. ін. Опис та аналіз при цьому не були пов'язані з індивідуальними потребами респондента. Наприклад: «Головна причина проблем у країні полягає в тому, що не виконується буква закону...».

У процесі обробки фокус-групових інтерв'ю виявилось, що особливості опису ситуації пов'язані із суб'єктивною локалізацією факторів впливу на неї. Так, респонденти, які вдавалися до конкретно-практичного типу репрезентації, основні фактори впливу на ситуацію здебільшого приписували владі; влада, на їхню думку, несла і всю відповідальність за події. Респонденти, які демонстрували переважно об'єктивно-логічний тип репрезентації, фактори впливу на ситуацію переважно бачили в кожному і відповідальність за те, що відбувається в соціумі, приписували самим громадянам.

Отже, як виявилось, способи бачення людиною соціально-політичної ситуації корелюють зі способами бачення ними соціальної суб'єктності, тобто: хто є первинним суб'єктом соціальних відносин – громадянин чи держава?

Цей зв'язок є цілком зрозумілим. Справді, якщо людина не дуже компетентна в аналізі суспільних проблем, якщо вона не орієнтується щодо механізмів і причин їх розвитку, якщо соціальна дійсність для неї – це те, через що вона задовольняє свої потреби, то ця людина суб'єктивно (та й об'єктивно) узалежнена від цієї дійсності і навряд чи буде почувати себе її суб'єктом і рушійною силою. Як особа залежна, вона, природно, шукатиме авторитет, який зміг би впоратися з усіма численними складнощами, пов'язаними із життям соціуму. Звідси випливають патерналістські настановлення: покладання відповідальності на владу й очікування саме від влади вирішення своїх проблем.

Утім, не можна стверджувати, що політична компетентність є первинним чинником, що визначає локус соціальної суб'єктності. Мабуть, вона є одним із системи чинників, що взаємно пов'язані між собою. Адже може бути і зворотна інтерпретація. Так, якщо людина вважає себе відповідальною за події в соціумі, то в неї буде мотивація спостерігати за тим, що відбувається, виділяти механізми і причинно-наслідкові зв'язки, тобто підвищувати свою політичну компетентність. Напевно, коректно було б висувати, що соціальна

суб'єктність і політична компетентність громадян – це взаємозалежні чинники, кожен з яких важливий для успішної реалізації демократичного способу функціонування суспільства. Ці чинники логічно узгоджені і пов'язані між собою, так само як вони логічно узгоджені і пов'язані з ліберально-демократичними ціннісними орієнтаціями та моральними просоціальними нормами.

Перелік описаних чинників дає змогу окреслити відтак ті проблемні зони, які стають на заваді утвердженню демократичних відносин. Тут було б простіше скористатися методом від супротивного. Так, нестача соціальної суб'єктності в громадянському суспільстві проявляється як згадуваний вище патерналізм – схильність широких верств населення покладатися на владу. Це явище особливо поширене серед «нових» держав, що постали на пострадянському просторі, і є значною мірою спадком радянського минулого.

Ще однією проблемною зоною пострадянських країн можна вважати брак політичної компетентності широких верств населення. Власне, зрозуміло, що така компетентність напрацьовується з досвідом, тож її нестача у молодих демократій є цілком очікуваним явищем. Невміння ефективно управляти державою або контролювати владу обертається зрештою для населення формуванням олігархічних політичних режимів, що ми можемо спостерігати сьогодні і в нашій країні.

Недостатня вираженість серед ціннісних орієнтирів соціуму ліберально-демократичних пріоритетів може легко спричинитися до згорання демократичних свобод і постановня авторитарних або тоталітарних політичних режимів – таких прикладів на тому ж пострадянському просторі цілком достатньо. Загалом слабка позиція в культурі соціуму моральних норм означає необхідність введення державою жорсткого контролю і жорстких санкцій, що також потенційно загрожуює звуженням прав і свобод громадянина. Згадаймо, як легко в Росії після «буремних дев'яностих» населення прийняло посилення авторитарних тенденцій з боку влади через запит на «сильну руку», що має навести порядок. Хоча, як показує приклад тієї ж Росії, лише одним «загвинчуванням гайок» подолати антисоціальну поведінку в суспільстві неможливо. Зокрема,

корупція – цей справжній бич несталих демократій – легко пристосовується навіть до жорстких авторитарних режимів.

Може виникнути запитання: чи є наведені чинники детермінантами формування й успішного функціонування демократичної держави? Незважаючи на їхню крайню важливість, – усе-таки ні: це набір необхідних, а не достатніх умов. Наприклад, зовнішня інтервенція або інші катаклізми можуть завадити успішному розвитку будь-якої країни. Та навіть залишаючи за дужками подібного роду форс-мажорні обставини, слід зауважити, що для успішного функціонування демократій потрібен ще один чинник, який, власне кажучи, не є суто психологічним за своєю природою. Ідеться про сформовані демократичні інституції. Хоча слід зазначити, що цей чинник прямо залежить від соціокультурних напрацювань спільноти – від її досвіду, цінностей, норм, компетентностей тощо, і безпосередньо пов'язаний з переліченими вище психологічними чинниками. Це якраз той приклад, коли соціальне і психологічне працює в діалектичній парі і одне від другого може бути відокремлене лише умовно.

З діалектикою індивідуального і соціального пов'язана ще одна проблема. Коли ми говоримо, що для формування й успішного функціонування демократій потрібно, щоб громадянам були притаманні ті чи інші якості, то може виникнути запитання: чи це стосується всіх громадян країни, а чи лише якоїсь їх кількості, наприклад більшості? Зрозуміло, що будь-яка спільнота не є гомогенною, тому різні характеристики, зокрема і психологічні, властиві її членам різною мірою. Фактично тут ідеться про перехід кількості в нову якість. Мабуть, правильною відповіддю тут буде та, що певні характеристики можна розглядати як такі, що притаманні культурі якоїсь спільноти, – тоді, напевно, вони притаманні її громадянам або взагалі громадянському суспільству. В такому випадку доцільно говорити не просто про психологічні характеристики, а про соціально-психологічні характеристики, властиві певному соціуму.

У всякому разі, суспільна свідомість не є однорідною, і різні її носії, різні соціальні групи і прошарки можуть відрізнятися щодо своїх поглядів, цінностей, пріоритетів. Ці відмінності завжди є підставою для потенційного конфлікту, а також для різного бачення

цілей і шляхів соціального розвитку. Саме неоднорідністю суспільства, а також тим, що успіх демократичних перетворень частково залежить від культурного досвіду і вибудованих інституцій, можна пояснити такий відомий соціальний феномен, як реакція. Ідеться про відступи назад у суспільному розвитку, які майже завжди спостерігаються після революційних демократичних перетворень. Демократичні революції як такі є наслідком запиту суспільства на розширення громадянських прав і свобод. А втім, цей запит може формулюватися не всім суспільством, а лише деякими соціальними верствами. При цьому інші верстви населення можуть не сприймати такі перетворення або ж бути неготовими до них. Адже, як уже зазначалося, демократична система правління передбачає високу соціально-політичну відповідальність і компетентність, а вони, у свою чергу, вимагають певної соціальної культури та досвіду. Суспільство, яке переходить від авторитарного чи тоталітарного режиму до ліберальної форми правління, може не мати (а найчастіше і не має) таких напрацювань. Якщо суспільство не демонструє достатньої компетентності й відповідальності, щоб впоратися із свободою, у ньому починають проявлятися деструктивні тенденції, соціальні й економічні негаразди тощо. Ситуацію погіршує і незрілість демократичних інституцій, які перебувають ще в стадії формування. Накопичення соціальних, економічних і політичних негараздів разом із несприйняттям перетворень консервативною частиною населення закономірно призводить до реакції.

Отже, повалення тоталітарного політичного режиму зовсім не обов'язково гарантує перехід до сталого демократичного розвитку, і це ми можемо спостерігати на прикладі країн – республік колишнього Радянського Союзу. Упродовж останнього часу на теренах СНД сформувалися держави з корупційною соціально-економічною системою і малоефективним політичним менеджментом. Деструктивні тенденції тут проявлялися, зокрема, у розгулі бандитизму, праві сильного, незаконних економічних оборудках, зрощенні криміналу і влади – усіх тих симптомів, які можна було спостерігати в період «буремних дев'яностих». Унаслідок поглиблення цих негативних тенденцій, а також не надто сильних ліберально-демократичних традицій у значної частини суспільства

закономірно з'явився запит на «сильну руку», що зрештою легалізувало авторитарний політичний режим.

Загалом корупційно-олігархічна модель функціонування суспільства не є дуже стійкою через свою очевидну соціальну та економічну неефективність. Щоб вирватися з її тенет, є два способи. Перший – це перехід до сталої успішної демократії, що можливо лише після накопичення соціально-політичного досвіду і, як наслідок, значущих зрушень у суспільній свідомості (тобто «дорослішання» громадянської спільноти). Власне, це якраз той шлях, яким нині намагається йти Україна. Другий спосіб – відмова від ліберально-демократичних орієнтирів.

Останній варіант набув значного поширення в сучасному світі. Річ у тім, що якщо суспільство не готове контролювати себе само, то в ньому закономірно з'являється запит на «сильну руку» і нестача внутрішнього контролю компенсується зовнішнім. Найчастіше це реалізується в авторитарних політичних режимах. Але слід зазначити, що й така державна модель є нестійкою, що пов'язано з двома причинами.

Перша – це те, що в суспільстві завжди буде страта населення, яка виявлятиме невдоволення жорсткими методами правління й обмеженням громадянських прав і свобод. Зазвичай цією стратою є інтелігенція. Надалі все буде залежати від потужності цієї страти, її ролі й авторитету в суспільстві, а також від того, наскільки запропоновані нею погляди, норми і цінності будуть прийняті широкими верствами населення.

Друга причина пов'язана, знову-таки, з не надто високою ефективністю такого способу правління, яке економічно завжди буде програвати сталим ліберальним демократіям. Значною мірою це пов'язано з тим, що авторитарна модель дуже часто буває зрощеною з корупційною. Від того, наскільки авторитарній верхівці вдасться «приборкати» неринкові схеми, значною мірою залежить і життєздатність таких режимів. Як приклад, можна пригадати українські реалії часів президентства В. Януковича, якому постійно закидали звинувачення в системній корупції і правління якого закінчилося поваленням його ще слабкого, але вже майже авторитарного режиму. Натомість авторитарне правління О. Лукашенка в

Білорусі, якому вдається приборкати чи, принаймні, прикрити корупційну складову, є доволі стійким.

Але в будь-якому випадку влада авторитарного режиму в сучасному світі завжди під загрозою, оскільки поряд представлені більш конкурентоспроможні державні моделі. Іноді після повалення авторитарного правління суспільство знову опиняється в ситуації тотальної корупції (як це, наприклад, було з Україною після Революції Гідності) або анархії (як це відбувалося в Іраку після повалення влади С. Хусейна). Буває, країни доволі довго ходять по колу між спробами побудувати демократію, які закінчуються черговим економічним фіаско і поверненням авторитарного режиму, який спроможний «навести порядок» на деякий час, але згодом також падає під натиском народного невдоволення (у такому «колі» часто-густо опиняються країни Африки і Латинської Америки).

Звісно, й олігархічні, й авторитарні еліти зацікавлені в збереженні своєї влади, але, як уже зазначалося, стратегічно такі політичні режими дуже вразливі й нестійкі. Тому влада часто змушена використовувати додаткові стимули для зміцнення своїх позицій. І йдеться не лише про застосування силових структур – таку стимуляцію можна розглядати лише як тактичний, а не стратегічний ресурс. Більш надійним і водночас економічно вигідним способом є добровільна згода громадян на обслуговування інтересів еліт. Ідеться про використання ідеологічних засобів для збереження розподілу влади – цілком за Марксом.

Найпростіший спосіб, який застосовують еліти для зміцнення своїх хитких позицій, – це створення образу зовнішнього ворога. Зовнішня загроза – реальна або уявна – досі була найкращим способом консолідації спільноти і запобігання міжособному протистоянню. При цьому внутрішні негаразди відходять на другий план, оскільки йдеться про виклики для існування держави як такої. При цьому актуалізуються патріотичні мотиви служіння своїй країні, а необхідність примушення держави до служіння інтересам громадянина стає вже не такою актуальною. Таким чином посилюється правоідеологічний вектор політичного розвитку.

Цей спосіб запобігання народному невдоволенню старий як світ, а в Новий час до нього вдавалися, наприклад, в Італії через труднощі у впровадженні соціально-економічних реформ, що

зрештою призвело до появи фашизму (Випперман, 2000). Уже в сучасному світі цим шляхом пішла Російська Федерація, щоб зміцнити таким чином позиції владної верхівки і запобігти відцентровим тенденціям усередині імперії.

Експлуатація правої і ультраправої ідеології не єдина можлива опція для утворення авторитарного правління. Чимало політичних режимів сучасності ще й досі використовують більш багату на змісти, хоча й дещо девальвовану після багатьох років експлуатації комуністичну ідеологію (Куба, Китай, Північна Корея та ін.). Слід зауважити, що за всієї зовнішньої несхожості з погляду соціальної імплементації ультраправа й ультраліва ідеології доволі подібні. Обидві обирають зовнішнього або внутрішнього ворога (расового, класового, культурного, узагалі – Іншого), на якого покладаються звинувачення в наявних у країні, або й у світі в цілому, проблемах. Таке протиставлення себе Іншому дає змогу консолідувати суспільство, зокрема й навколо влади, і змістити акценти уваги з актуальних проблем в іншу площину. Зрозуміло, що суспільство, яке готове прийняти таку інтерпретативну схему, повинно мати невисокий рівень політичної компетентності, а також не надто високо цінувати індивідуальну свободу і суб'єктність, щоб віддати владі мандат на майже необмежене правління. Авторитаризм, озброєний ідеологією, перетворюється на тоталітаризм – значно більш стійку систему державного правління.

Розгляньмо коротко, які висновки практичного характеру можна зробити на основі проведеного теоретичного аналізу. По-перше, він підтверджує, що всі спроби привнести демократію в країну «ззовні» будуть неефективними, принаймні якщо населення країни саме не готове до таких змін. Наприклад, можемо спостерігати, як усі намагання Сполучених Штатів «навернути на істинний шлях» деякі країни арабського світу обертаються гуманітарною катастрофою.

Утім, це не значить, що зовнішня допомога не може бути важливим чинником позитивних, демократичних перетворень. Вчасно надана економічна або політична підтримка може врятувати країну в період кризових ситуацій. Але тут навіть більш важливим є рівень культурних взаємовпливів. Передавання соціального і культурного досвіду змінює системи норм і цінностей, а також формує

нові навички, що створює внутрішню готовність населення країни до державних новацій. Неважко помітити, що серед країн пострадянського простору демократичні перетворення найлегше далися країнам, які соціально і культурно більше інтегровані до Європи.

Другий практичний висновок стосується питання, яким саме чином можна формувати ті соціально-психологічні засади, що дають змогу здійснювати й закріплювати демократичні перетворення в країні. Серед виділених вище чинників найлегше, напевно, розвивати політичну компетентність молодого покоління. Такі чинники, як суб'єктність або ціннісно-нормативні орієнтації, дуже важко формувати цілеспрямовано без наявного соціокультурного бекграунду. Вони більшою мірою залежать від індивідуального досвіду школяра або студента, його найближчого оточення, вже ustalених у соціумі стандартів поведінки. Такі культурні патерни в соціумах змінюються порівняно повільно, оскільки завжди рекурентно «зав'язані» на попереднє покоління. Натомість посилити вивчення суспільствознавчих дисциплін у навчальних закладах не так складно. Крім того, як уже зазначалося вище, наявність політичної компетентності громадянина може бути чинником формування також і його соціальної суб'єктності.

3. РОЛЬ ТРАДИЦІЙНИХ І МОРАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ У НАЦІЄТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ

У попередніх параграфах поняття «соціальна норма» траплялося у двох різних контекстах. У першому параграфі воно вживалося у зв'язку з проблемою переходу від традиційного суспільства з притаманним йому набором соціальних норм, цінностей і настановлень, які визначають місце людини в цьому суспільстві, до суспільства сучасного, в якому людина є первинним суб'єктом націєтворення і державотворення. У другому параграфі ми розглядали наявність моральних норм як одну з необхідних умов для формування і функціонування сучасного демократичного суспільства. Неважко помітити, що ці два контексти відображають діаметрально протилежну роль соціальних норм у націєтворчих процесах.

Щоб детальніше розібратися в цьому питанні, а також у зв'язку з тим, що поняття соціальної норми часто розглядається як базове для соціогуманітарних наук, а сама соціальна норма – як основа основ функціонування суспільства як такого (Detel, 2008; Shmidt, & Tomasello, 2012), ми приділимо аналізу соціальної нормативності окрему увагу.

Наразі найбільший інтерес до соціальних норм з огляду на історію і кількість досліджень виявили соціальна філософія і соціологія. Хоча не можна сказати, що психологія не має своїх напрацювань у цій галузі, усе-таки багато запитань залишаються відкритими. Передусім це стосується розуміння механізмів формування і функціонування різних видів соціальних норм.

У найбільш загальному розумінні соціальні норми – це приписи, стандарти або практики, які визначають і регулюють поведінку членів певної соціальної групи (Бобнева, 1980; Detel, 2008). Однак психологічний погляд на соціальні феномени передбачає, що для того щоб якісь приписи чи стандарти регулювали

поведінку, вони мають якимось чином ідентифікуватись як поведінкові регулятори конкретними індивідами. Тому в психології під соціальними нормами зазвичай розуміють уявлення індивіда як члена соціальної групи про те, як члени цієї соціальної групи мають поводитися в тій чи іншій ситуації (Cialdini et al., 1990; Fehr, & Fischbacher, 2004; McDonald, & Crandall, 2015); подекуди під соціальними нормами розуміють уявлення індивіда про те, як буде поводитися більшість значущих для нього людей (Reynolds et al., 2015). При цьому виділяють два типи соціальних норм – дескриптивні та ін’юнктивні (Cialdini et al., 1990). Перші стосуються індивідуальних уявлень про те, як будуть поводитись інші, тобто описують, що є звичайним для членів соціальної групи. Другі стосуються індивідуальних уявлень про те, як повинні поводитися інші, й описують, які зразки поведінки в цій групі є припустимими, а які ні.

Більшість дослідників зосереджується на аналізі ін’юнктивних соціальних норм, оскільки саме вони є безпосереднім регулятором поведінки людей у групі. Функціонування таких норм зазвичай пов’язується із застосуванням санкцій, які розглядаються як механізм запобігання нормативним порушенням (Cialdini et al., 1990, Detel, 2008, Fehr, & Fischbacher, 2004). Причому можна виділити дві точки зору на спосіб функціонування ін’юнктивних соціальних норм.

Так, деякі дослідники вважають, що таке функціонування пов’язане з уявленнями індивіда про те, які очікування щодо нього мають інші члени групи і що саме буде ними схвалюватися, а що, навпаки, підпаде під дію санкцій (Cialdini et al., 1990). Фактично тут ідеться про подвійні очікування: мої очікування щодо того, чого від мене очікують інші. За такого підходу основним механізмом функціонування соціальних норм є конформність, тобто орієнтація індивіда на схвалення його поведінки іншими членами групи.

Друга точка зору передбачає, що ін’юнктивні соціальні норми – це не лише привід для регуляції індивідом власної поведінки відповідно до загальних стандартів, а й привід для критики індивідом поведінки інших людей (Rakoczy, & Schmidt, 2013). Це значить, що будь-який член групи є не лише об’єктом, а й суб’єктом дії соціальних норм. Тут постає питання про те, звідки беруться

норми, які застосовує індивід для оцінки власної поведінки та поведінки інших людей, тобто постає питання про засади формування соціальних норм.

Дослідники розглядають кілька видів соціальних норм за способом їх формування. Так, подекуди виділяють норми раціональності, які відображають логічні стандарти (Rakoczy, & Shmidt, 2013), і норми благопристойності, які «забороняють» членам групи робити речі, які викликають фізіологічну відразу в інших людей (Lisciandra et al., 2013). Але найчастіше дослідники виділяють моральні і конвенційні соціальні норми (Schmidt, & Tomasello, 2012; Rakoczy, & Shmidt, 2013; Lisciandra et al., 2013). Якщо перші пов'язані із запобіганням завданню прямої шкоди людині або суспільству, то другі – це відносно довільні домовленості про стандарти поведінки в певних ситуаціях.

Подекуди лише конвенційні норми вважаються власне соціальними нормами, тому що лише вони спираються на зовнішній щодо індивіда соціальний контекст, тоді як моральні норми є інтерналізованими, «внутрішніми» стандартами для індивіда (Lisciandra et al., 2013; Reynolds et al., 2015). Водночас є думка, що для того, щоб будь-які норми сприймалися індивідом саме як норми, вони мають бути інтеріоризовані його психікою, тобто соціальна норма є водночас і загальносоціальним, і власне психічним явищем (Andrighetto et al., 2007).

Отже, наразі в множині поглядів на те, що таке соціальна норма, а тим більше щодо видів соціальних норм і механізмів їх формування чи функціонування, панує здебільшого різнобій, аніж однастайність. А от у чому сходиться більшість дослідників, так це в баченні ролі соціальних норм у суспільстві. Вони розглядаються не лише як базис соціальної кооперації, а і як надійний засіб запобігання деструктивній поведінці членів групи, зокрема передсудам і дискримінації (McDonald, & Crandall, 2015).

З такою позитивною оцінкою ролі соціальних норм у суспільстві не погоджується не так багато дослідників. Приміром, Кренделл і колеги вважають, що сили, які формують нормативне наступництво, і сили, які визначають людські передсуди, ті самі (Crandall et al., 2013). При цьому соціальні норми можуть толерувати або не толерувати передсуди, залежно від ставлення в суспільстві до

певних соціальних груп (і їхніх представників). Загалом спостерігається тенденція до поступового розширення нормативного прийняття різних соціальних груп у суспільстві: те, що піддавалось обструкції, скажімо, сто років тому, сьогодні сприймається як цілком нормальне. Цікавим є теоретичне дослідження Ю. Товстокорої, яка вважає, що дискурс бінарних опозицій типу «норма – антинорма», де остання, за визначенням, маркується як негативне явище, призводить до неможливості зміни соціальних норм (Товстокора, 2015).

В останніх двох дослідженнях явно або неявно порушується питання про можливість і навіть необхідність зміни соціальних норм. Це означає, що соціальна норма як така може приховувати в собі не лише користь, а й негатив або, скажімо так, складності для функціонування суспільства. Узагалі, питання про роль соціальних норм безпосередньо зачіпає питання про їхнє походження, а якщо більш точно, стосується того факту, що не всі соціальні норми є моральними соціальними нормами, тобто такими нормами, що містять несхвалення деструктивної щодо суспільства або індивіда поведінки. Як уже зазначалося, більшість авторів, крім моральних, виділяють ще й конвенційні соціальні норми, і саме вони, а точніше – їхнє походження і функціонування, викликають питання. Перше з них можна сформулювати так: чи справді такі норми є конвенційними, тобто нормами-домовленостями? І друге питання: а чи справді такі норми є базою для забезпечення кооперативної поведінки членів суспільства, як на цьому наголошують деякі дослідники?

Можна припустити, що якщо говорити про соціальні норми, які не пов'язані з вимогами раціональності, фізіологічною гидливістю і заборонами на завдання шкоди іншим, то це насамперед будуть норми, які радше можна назвати традиційними, аніж конвенційними. Це норми, походження яких пов'язане з тенденцією сприймати звичні патерни поведінки як обов'язкові стандарти для виконання членами суспільства. Звичність тут слід розглядати в найширшому розумінні: це те, що є звичайним і регулярним у житті певної групи, а не лише конкретного індивіда. Якщо це справді так, то роль соціальних норм у суспільстві загалом і в націєтворчих процесах зокрема зовсім не обов'язково є такою позитивною, як думає більшість дослідників, а мабуть, складною і

неоднозначною. Як би там не було, це питання, зважаючи на важливість соціальних норм для функціонування суспільства, потребує окремого дослідження.

Отже, основне наше припущення, яке стосується соціальних норм, можна подати так. Є принаймні два види соціальних норм, які відрізняються за способом свого формування. Формування соціальних норм першого виду зумовлено заборонами на завдання шкоди людині або суспільству. Тут ідеться про те, що зазвичай іменуються моральними нормами. Формування норм другого виду пов'язане з тим, що звичні для членів групи форми поведінки розглядаються ними як обов'язкові для загального виконання стандарту. Такі норми будемо надалі позначати як традиційні.

Крім того, можна висунути додаткове припущення про те, що індивіди, схильні до актуалізації норм другого типу, статистично відрізняються від індивідів, не схильних до їх актуалізації, низкою індивідуальних особливостей, які стосуються як когнітивної, так і ціннісної сфери. Так, можна очікувати, що їм буде притаманна менша гнучкість мислення, порівняно невисока рефлексивність, більш виражена орієнтація на цінності конформності і традиції.

Для перевірки цих припущень було проведено окреме емпіричне дослідження (Жовтянська, 2019). Його основним інструментом стала спеціально розроблена анкета, яка складалася з трьох основних завдань. У кожному з них досліджуваним пропонувалося за 5-бальною шкалою оцінити низку зразків людської поведінки. У першому завданні потрібно було оцінити, наскільки нормальними за суб'єктивним сприйняттям респондента є наведені зразки поведінки, у другому завданні – наскільки ці зразки поведінки з погляду респондента є звичними, і нарешті, у третьому – наскільки вони, на думку респондента, є припустимими або неприпустимими.

Перше завдання анкети було спрямоване на визначення суб'єктивної оцінки нормальності тієї чи іншої поведінки, друге завдання – на визначення відповідності поведінки до дескриптивних соціальних норм, а третє – на визначення відповідності поведінки до ін'юнктивних соціальних норм.

Зразки поведінки, які надавалися респондентам для оцінки, були різного плану. По-перше, було два приклади поведінки, пов'язаної із завданням безпосередньої шкоди суспільству (вони

стосувались актуальної для України теми хабарництва). По-друге, було чотири приклади поведінки, яка не завдає безпосередньої шкоди, але тією чи іншою мірою порушує звичні стандарти, характерні для українського соціуму. Діапазон таких «порушень» охоплював екстравагантні вчинки – від фарбування волосся у незвичний колір до появи без одягу в громадських місцях. По-третє, було два приклади поведінки, пов'язаної в одному випадку з гомосексуальними, а в другому – з міжрасовими стосунками.

Крім того, респондентам пропонувалося кілька тестів для визначення індивідуальних характеристик: тест порівняння схожих малюнків Дж. Кагана для визначення когнітивного стилю «імпульсивність-рефлексивність», субтест на дивергентне мислення Дж. Гілфорда, ціннісний опитувальник Ш. Шварца.

У дослідженні взяли участь 38 студентів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова і Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вік досліджуваних становив від 18 до 22 років.

Переїдімо відтак до розгляду результатів. Спочатку було проведено кореляційний аналіз між оцінками поведінкових зразків за дескриптивними та ін'юнктивними соціальними нормами. Тобто з'ясувалося, як корелюють оцінки зразків поведінки за рівнем звичайності з оцінками цих же зразків поведінки за рівнем припустимості. Щодо зразків відносно незвичайної поведінки (поведінки, що порушує звичні стандарти), а також щодо зразків поведінки, яка стосувалася міжрасових і гомосексуальних стосунків, виявлено значущу кореляцію між оцінками такої поведінки за рівнем звичайності і за рівнем припустимості. Причому кореляція тут була доволі виразною. Натомість щодо зразків поведінки, яка стосувалася завдання шкоди суспільству (тобто порушувала моральні норми), такої кореляції виявлено не було.

Це дало змогу констатувати, що є соціальні норми, застосування яких не пов'язане з типовістю, тобто звичайністю з погляду індивіда, поведінкових патернів, і є норми, застосування яких з цією типовістю пов'язані. Причому норми, застосування яких не було пов'язане з типовістю поведінкових патернів, стосувались оцінки деструктивної щодо суспільства поведінки. Отже, результати дають підстави говорити про наявність моральних і традиційних

соціальних норм, які відрізняються за засадами свого формування і застосування (а отже, і функціонування). У випадку традиційних норм ідеться про те, що дескриптивні норми, тобто очікування на певну поведінку як типову і стандартну, мають тенденцію перетворюватися на ін'юнктивні норми, тобто норми-вимоги.

Тут може виникнути запитання, а чи достатньо самих лише коефіцієнтів кореляції, щоб говорити, що саме сприйняття поведінки індивідом як звичайної або незвичайної впливає на те, щоб ця поведінка маркувалася ним як припустима або неприпустима. (Ми ще повернемося до цього питання, коли будемо обговорювати зв'язок між характером застосування норм та індивідуальними характеристиками респондентів).

Цікаво, що для зразків поведінки, яка стосувалася міжрасових і гомосексуальних стосунків, простежувався той самий ефект, що й для інших зразків відносно незвичайної поведінки, а саме зв'язок між звичайністю і припустимістю. Власне, це цілком пояснювано, адже такі стосунки, принаймні їхній вияв, не є типовими для українського суспільства. Наявні дані показують, що упередження щодо міжрасових і гомосексуальних стосунків, принаймні частково, пов'язані саме з їх незвичайністю. Узагалі, якщо оцінки поведінки як звичайної або незвичайної можуть ставати підставою для маркування цієї поведінки як припустимої або неприпустимої, то цілком зрозуміло, що цей ефект є підґрунтям для виникнення упереджень щодо інакшості як такої, оскільки інакшість завжди є незвичайною. Було виявлено, що оцінки зразків поведінки як нормальних мають дуже високі кореляції з оцінками зразків поведінки як припустимих. Іншими словами, сприйняття поведінки як нормальної в повсякденному розумінні є майже тим самим, що сприйняття її як припустимої (принаймні для нашої вибірки).

Крім того, ми розглядали зв'язок між оцінками поведінки та індивідуальними характеристиками досліджуваних, а насамперед – з особливостями когнітивної діяльності. Нагадаємо, що для визначення останніх було використано субтест Гілфорда на дивергентне мислення і методику Кагана для визначення когнітивного стилю «імпульсивність-рефлексивність».

Тест, а точніше – субтест, Гілфорда є одним з варіантів класичної методики, де досліджуваним пропонується навести

якомога більше способів використання якогось звичного предмета. Ідеться про субтест, а не про тест як такий, тому що він використовувався як одна з кількох методик, які визначають так зване дивергентне, тобто нелінійне, мислення. Цей субтест є доволі простим і прозорим дослідницьким інструментом, який дає змогу на конкретному прикладі визначити гнучкість мислення досліджуваних, їхню здатність вийти за межі звичного контексту. Друга методика з когнітивної сфери, яку було використано під час дослідження, – методика Кагана для визначення когнітивного стилю «імпульсивність-рефлексивність», завдяки якій можна з'ясувати схильність індивіда до прийняття імпульсивних або ж, навпаки, верифікованих вердиктів.

Виявилося, що результати за субтестом Гілфорда, які показують рівень гнучкості мислення, прямо корелюють з оцінками нормальності трьох зразків відносно незвичайної поведінки і обернено (хоча й слабо) – з оцінками обох зразків поведінки, що порушує моральні норми. Аналогічна картина спостерігалася для рівня рефлексивності, виміряного за тестом Кагана: пряма кореляція з оцінками чотирьох зразків відносно незвичайної поведінки і обернена (хоча й слабка) кореляція з оцінками «аморальної» поведінки. Отже, можна сказати, що зазначені характеристики мислення індивіда мають не тотальний, але все-таки відчутний вплив на формування як традиційних, так і моральних норм: стимувальний вплив щодо формування перших і позитивний – щодо формування других.

Насамкінець розгляньмо кореляційні зв'язки оцінок зразків поведінки з показниками, отриманими за методикою Шварца. Остання характеризує вже не когнітивну, а ціннісну сферу особистості. За цією методикою можна визначити вираженість у профілі досліджуваного десяти так званих базових цінностей, які коротко позначаються, як Традиція, Конформність, Доброта, Універсалізм, Самостійність, Стимуляція, Гедонізм, Досягнення, Влада, Безпека.

Найбільш істотно з оцінками зразків відносно незвичайної поведінки і як нормальних, і як припустимих корелював рівень вираженості в профілі досліджуваного цінності Традиція: лояльність до незвичайного обернено корелювала з вираженістю цієї цінності. Дещо менш істотно з цими ж оцінками корелював рівень

вираженості в профілі досліджуваного цінності Безпеки: так само лояльність до незвичайного обернено корелювала з вираженістю цієї цінності. Цінність Конформності проявила себе лише щодо двох зразків поведінки, лояльність до яких обернено корелювала з вираженістю цієї цінності.

Зміст ціннісних орієнтацій, які корелюють з нормативними оцінками зразків поведінки, допомагає уточнити засади формування останніх. Передусім це стосується оцінок відносно незвичайної поведінки, які виявилися пов'язаними не так з цінністю Конформності, як можна було б припустити з літературних джерел, як з орієнтацією на цінності Традиції і, меншою мірою, Безпеки. Це консервативні цінності, перша з яких означає повагу до усталених звичаїв і культурних традицій, а друга – орієнтацію на власну безпеку, а також на безпеку і стабільність суспільства.

Якщо раніше можна було говорити просто про формальний зв'язок між оцінками поведінки як звичайної і її оцінками як припустимої, то тепер ми можемо дослідити цей зв'язок більш змістовно. Оскільки оцінка припустимості для відносно незвичайної поведінки виявилася пов'язаною з консервативними ціннісними орієнтаціями, то тепер можна більш впевнено говорити про те, що традиційні соціальні норми пов'язані саме з намаганням розглядати звичайне як належне, що це норми-консервації усталеної поведінки.

Отже, розглядаючи умовні, по суті, соціальні норми, які не ототожнюються з моральними нормами, ми з'ясували, що вони за своєю природою не є конвенційними. Своїм походженням вони зобов'язані не домовленостям, а взоруванню індивіда на звичні стандарти поведінки. Тепер ми можемо по-іншому поглянути і на ролі соціальних норм у суспільстві. Справді, є моральні соціальні норми, які пов'язані із заборонаю на завдання шкоди іншим членам суспільства. Але, крім того, є і традиційні соціальні норми, роль яких пов'язана з консервацією поширених поведінкових патернів і, зокрема, формуванням упереджень щодо незвичайних форм поведінки.

Така неоднорідність соціальних норм за механізмами формування і соціальними функціями безпосередньо стосується і перебігу націєтворчих процесів. Правда, тут може виникнути запитання: чи можна результати, отримані на студентській вибірці,

поширювати на всю дорослу популяцію? Звісно, конкретні оцінки за тими чи іншими шкалами дослідження, отримані на студентській вибірці, для інших категорій населення не будуть релевантними; та навіть і для характеристики студентства наша вибірка не цілком репрезентативна. Але отримані нами статистично значущі результати демонструють дію механізмів утворення традиційних соціальних норм, які стосуються психічного як такого і самі по собі не залежать від віку чи роду діяльності. Інша справа, що застосування, або, інакше, сила дії, цих механізмів може по-різному виявлятися у різних людей і у різних соціальних груп. Зокрема, було виявлено залежність сили їхньої дії від когнітивних характеристик досліджуваних, а також від їхніх ціннісних орієнтацій.

Повернімося тепер до проблем націєтворення, помістивши у фокус уваги механізми утворення соціальної нормативності. Тут ми будемо, знову-таки, розглядати процес розбудови нації у вузькому розумінні – як спільноти громадян, які реалізують свої інтереси за допомогою політичного механізму – держави. Розпочнімо з ролі традиційних соціальних норм у цих процесах, спираючись при цьому на приклад становлення і розвитку української державності в пострадянський період.

Зрозуміло, що коли йдеться про суспільний розвиток, а тим більше – про якісне переформовування суспільних відносин, то традиційні соціальні норми – це завжди свого роду гальмо в таких процесах. Традиційні норми базуються на старих звичках і бажанні їх відтворювати, а тому вони є механізмом уповільнення суспільних трансформацій.

Що ж до пострадянських суспільств, то це проявляється в цілій низці поведінкових патернів, від яких ці суспільства позбавляються дуже повільно. Тут можна, зокрема, пригадати низьку соціальну суб'єктність, а точніше – соціальну пасивність населення, більша частина якого не звикла брати активну участь у громадському і політичному житті. Сюди ж можна віднести споживацьке ставлення до спільної, а отже нібито «нічиєї» власності. Окремою проблемою для цих суспільств є несприйняття інакшості в різних її проявах. Зрозуміло, що в радянському тоталітарному суспільстві повага до людської індивідуальності могла існувати лише суто на папері, і значною мірою це передалося у спадок і пострадянським країнам. До

речі, респонденти в нашому невеличкому дослідженні ставилися до прикладів незвичної поведінки здебільшого нелояльно, і це при тому, що ми мали справу із студентською молоддю – зазвичай найбільш прогресивною верствою населення. Натомість саме повага до людської індивідуальності є однією з базових ліберально-демократичних цінностей. Окремим випадком можна вважати ксенофобські і гомофобські настрої, які, як ми бачили, є локальним проявом нетерпимості до інакшості.

Це той комплекс «якорів», який дістався нам у спадок від радянського минулого і який явно не сприяє перетворенню України на сучасну європейську державу. Тепер перейдімо до аналізу ролі моральних норм у націтворчих процесах, знову-таки зосереджуючи увагу на ситуації в нашій країні. Власне, у попередньому параграфі ми вже говорили про наявність таких норм у нормативній базі суспільства як неодмінну умову побудови успішної демократії. Це той чинник, який виражає відповідальність громадянина перед спільнотою і є найкращим контролером його поведінки, що позбавляє від необхідності жорсткого державного диктату.

Цікавим видається майже одностайне несприйняття студентською вибіркою поведінки, що стосується корупції, підкупів у вищих ешелонах влади, і трохи більш лояльне, хоча загалом усе одне негативне ставлення до поведінки, що стосується дрібного хабарництва. Ризикнемо припустити, що такі оцінки є доволі репрезентативними і для українського дорослого населення загалом; воно не сприймає корупцію як таку, але подекуди робить «невеличкі винятки» задля вирішення окремих питань. Та навіть таке несприйняття з винятками дає підстави для стриманого оптимізму, оскільки свідчить про актуалізацію моральних норм, принаймні в окремому секторі – хабарництва і корупції, що є чи не найболючішою проблемою для сучасної України. Про болючість цієї проблеми, так само як і про налаштованість суспільства на боротьбу з нею, говорить і її місце в громадсько-політичному і навіть побутовому дискурсі. І хоча зрозуміло, що людина може часом проявляти слабкість і порушувати моральну норму, усе-таки сам факт позиціонованої інтолерантності до таких порушень має велике значення.

Отже, можна говорити про неоднозначність ролі соціальних норм у націєтворчих процесах: якщо моральні норми – важливий позитивний чинник таких процесів, то традиційні норми в умовах суспільних трансформацій є, навпаки, чинником стримування. Відповідно, постає питання про можливість впливу на розвиток чи, навпаки, редукцію тих чи інших соціальних норм.

Питання розвитку моральних соціальних норм є одним із базових у педагогічній науці. Насправді великою мірою це питання аксіологічної складової стосунків «Я-Інший», і воно є настільки ж глибинним, наскільки й багатогранним. Воно стосується формування імперативів, пов'язаних із заборонаю свідомо шкодити іншим людям, а це наріжний камінь існування людської культури як такої. За такою заборонаю може стояти різна мотивація – від страху перед санкціями за можливе порушення до емпатійного ставлення до інших, пов'язаного з тим, що ці інші стануть для людини самостійною цінністю. В останньому випадку йдеться про вихід індивіда за межі власного Его через формування в нього альтруїстичної мотивації, і це є найміцніший фундамент для постання моральних норм.

Питання редукції традиційних соціальних норм також стосується педагогічної проблематики. Результати представленого вище дослідження показали, що є зв'язок між вираженістю цих норм і характеристиками когнітивної сфери індивіда, а саме рівнем гнучкості мислення і рівнем рефлексивності. Природа цього зв'язку цілком зрозуміла. Справді, розуміння індивідом звичної поведінки як обов'язкової, тобто суб'єктивна неможливість вийти за межі якихось усталених патернів, цілком узгоджується з нестачею гнучкості в розумінні зовнішніх реалій. Людині з високою ригідністю мислення важко собі уявити альтернативні способи поведінки в тій чи іншій ситуації, а крім того, їй важко пристосовуватися до змінних соціальних умов, тому вона буде пручатися введенню неочікуваних новацій. Також зрозумілим є і зв'язок між традиційними соціальними нормами і рефлексивністю: у людей з високим її рівнем поняття про припустимість або неприпустимість найчастіше формується на основі обґрунтованих підстав, а не тому що індивід просто до чогось звик. Отже, розвиваючи когнітивну сферу людини, а саме гнучкість мислення і

рефлексивність, можна поступово зменшувати і роль традиційних норм у соціальних процесах. Розвиток особистісних когніцій, зокрема гнучкого, творчого мислення, та застосування рефлексії до суджень й умовиводів є важливим напрямком педагогічної діяльності.

Успішне функціонування сучасних демократій висуває високі вимоги до когнітивних можливостей громадянина. Як суб'єкт і куратор політичного життя, він має орієнтуватися у складних соціальних відносинах і державотворчих процесах, оперувати множиною інформаційних потоків і вміти критично ставитися до пропаганди і піар-технологій – зрештою, має бути внутрішньо готовим до змін і викликів, якими рясніють сучасні реалії. Зрозуміло, щоб упоротися з процесами високої складності, та ще й представленими в динаміці, треба мати неабияку освітню підготовку. Розвиток мислення, особливо критичного, свого часу став тим чинником, який вивільнив людство від традиційних настановлень і пов'язаного з ними владно-підвладного розподілу та зробив людину суб'єктом соціальних відносин (Жовтянська, 2017); він же залишається неодмінною умовою процвітання демократичних держав і сьогодні.

Коли йдеться про редукцію впливу традиційних норм на соціальні процеси, варто звернути увагу не лише на когнітивну, а й на ціннісну сферу особистості. Як показали результати емпіричного дослідження, є пряма кореляція між вираженістю таких норм і вираженістю консервативних цінностей у профілі особистісних характеристик. Нагадаємо, що йшлося про цінності Традиції і Безпеки. Виявлена кореляція відображає цілком зрозумілий змістовий зв'язок між цими нормативними і ціннісними характеристиками. Так, якщо для людини важливою є цінність Традиції і вона орієнтована на усталені культурні патерни поведінки, то зміни в цих патернах їй, найімовірніше, будуть не до вподоби. І якщо для людини важлива цінність Безпеки, то незвичні поведінкові новації вона може сприймати як такі, що приховують у собі потенційну загрозу, оскільки вони завжди містять якусь частку невизначеності.

Чи значить це, що задля забезпечення швидких та успішних суспільних трансформацій треба спрямувати педагогічні зусилля на зменшення значущості консервативних цінностей для особистості, –

питання спірне. Зазвичай ті чи інші цінності не маркуються як «хороші» або «погані», хоча вони можуть бути корисними або, навпаки, шкідливими для соціуму з огляду на ті чи інші цільові критерії. Наприклад, якщо за такі критерії брати швидкість і успішність перетворень, то консервативні цінності тут будуть не найкращим підґрунтям. (Як відрізняється ціннісний профіль успішних демократичних країн від профілю країн менш успішних буде окремо розглянуто в наступному параграфі).

Нам же видається, що в даному контексті важливо звертати увагу на ті причини, які зумовлюють орієнтацію людини на консервативні цінності. Якщо це буде невпевненість у собі, нестача особистісного ресурсу для прийняття змін і пристосування до них, то це справді є тією проблемою, на яку потрібно спрямувати педагогічні зусилля. Зрештою, саме із формуванням особистості, готової приймати і себе, і навколишній світ з усією його складністю; особистості, що поважає і свою, і чужу індивідуальність; особистості, що не боїться жити і готова до змін, пов'язаний основний потенціал успішних ліберально-демократичних перетворень.

4. СОЦІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Під соціальними уявленнями ми розуміємо різноманітні змісти громадської думки певної спільноти, причому як така спільнота нас цікавить передусім населення Української держави, а серед множини соціальних уявлень – ті, що безпосередньо стосуються до націєтворчих процесів. Як уже зазначалося в другому параграфі, основними соціально-психологічними чинниками цих процесів є соціальна суб'єктність, моральні норми, базові ліберально-демократичні цінності, а також політична компетентність громадян. У третьому параграфі дістало підтвердження припущення, що важливою соціально-психологічною характеристикою спільноти є орієнтація її членів не лише на моральні, а й на традиційні норми, – просто моральні норми виступають позитивним чинником, а традиційні норми – негативним чинником націєтворення. Отже, нас як дослідників цікавлять уявлення українців, які стосуються ціннісно-нормативної сфери, сфери локалізації відповідальності за соціальні процеси, а також сфери політичної компетентності.

Розпочнімо з ціннісно-нормативної, а точніше – із ціннісної сфери, залишаючи при цьому аналіз безпосередньо самих соціальних норм за дужками. Таке звуження пов'язане, по-перше, з нестачею даних щодо соціальних норм на репрезентативній для українського населення вибірці, а по-друге, з тим, що формування і функціонування соціальних норм тісно пов'язане з ціннісними орієнтаціями. Так, ми з'ясували, що традиційні соціальні норми корелюють з консервативними цінностями (Традиція і Безпека), а моральні норми безпосередньо пов'язані з альтруїстичними цінностями. Саме на цих цінностях, а також на цінностях прав і свобод громадянина як базових для ліберально-демократичних суспільств ми наразі зосередимо свою увагу.

Для аналізу означеного спектра цінностей на українській вибірці найбільш показовими будуть дані, отримані на основі

згадуваного вище ціннісного опитувальника Шварца. Нагадаємо, що за цією методикою можна «виміряти» орієнтацію на консервативні цінності, або, інакше, цінності Збереження – Традицію і Безпеку. Крім того, цей опитувальник дає можливість визначати альтруїстичні цінності, або, інакше, цінності Самотрансценденції, до яких, за Шварцем, належать Універсалізм і Добро. Універсалізм виявляється в спрямованості особистості на турботу про широкий загал і природу, а Добро – на турботу про близьке оточення. А ще цей опитувальник дає змогу «виміряти» орієнтацію на таку цінність, як Самостійність, яка визначає значущість для особистості свободи думки, дії і власного самовираження. У змістовому плані це дуже тісно пов'язано з орієнтацією особистості на власні права і свободи як центральну складову ліберально-демократичних цінностей.

Отже, у межах ціннісного континууму Шварца нас будуть цікавити цінності Збереження (Традиція і Безпека), цінності Самотрансценденції (Універсалізм і Добро), а також Самостійність як складова генерального ціннісного вектора Відкритості до змін (рис. 4.1). Тут слід пояснити, що цей континуум побудований таким чином, що окремі його складові розміщені по колу, при цьому дотичні за змістом цінності розташовані одна біля одної, а протилежні за змістом – у діаметрально протилежних секторах. Завдяки цьому близькі за змістом цінності можуть бути організовані в генеральні вектори, які задають осьові орієнтації загального континууму. До таких генеральних векторів, колись виділених Шварцем (Schwartz, 1992; 2012), відносять Самоствердження vs Самотрансценденція, а також Збереження vs Відкритість до змін.

Є емпіричні дослідження, які дають уявлення про середні значення показників, визначених за опитувальником Шварца, для різних країн Європи, а також деяких азійських країн (Магун, & Руднев, 2007; Лейбин, Вакарюк, & Руднев, 2014). Ідеться про опитування European Social Survey (ESSP), які проводяться щодва роки починаючи з 2002 року і до яких Україна була залучена протягом 2004–2012 років.

Розгляньмо позиції різних країн, визначені за даними цих опитувань, у просторі двох генеральних векторів: Самоствердження vs Самотрансценденція та Збереження vs Відкритість до змін (рис. 4.2; 4.3).

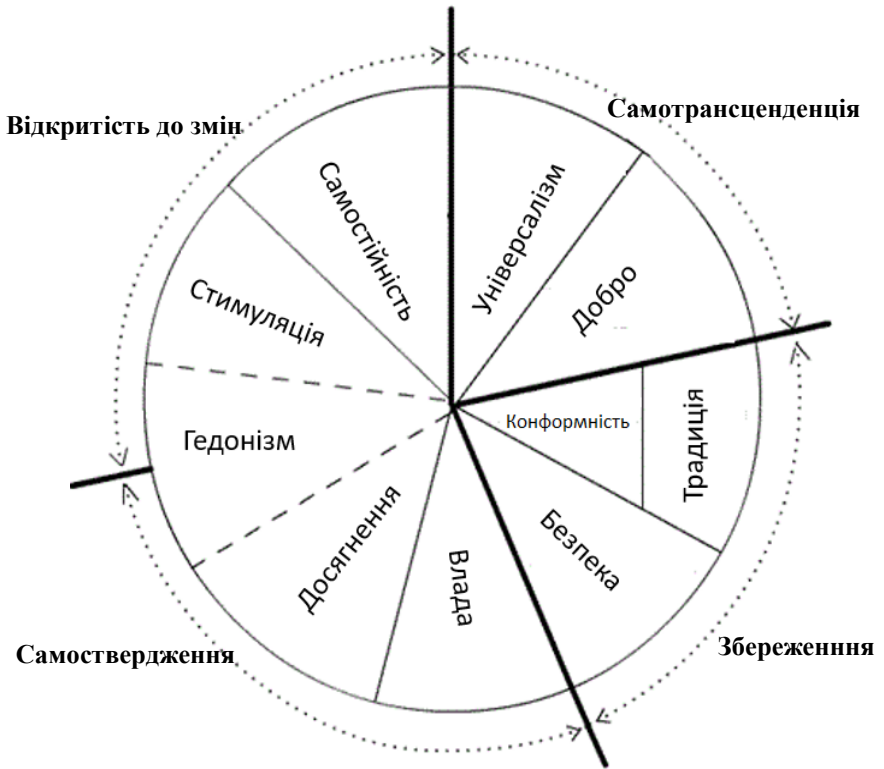

Рис. 4.1. Ціннісний континуум Ш. Шварца (Schwartz, 1992; 2012)

Неважко побачити, що Україна відрізняється від більшості її сусідів по континенту за обома цими параметрами. Порівняно з більшістю європейських країн вона більш орієнтована на цінності Самоствердження, поступаючись у цьому плані лише Росії, Латвії та Литві, більш прихильна до цінностей Збереження, поступаючись тут лише Болгарії і Польщі. Так само неважко побачити, що в ціннісному плані Україна більш близька до держав Східної, аніж Західної Європи. Загалом тут проявляється певний ціннісний градієнт – від пострадянських країн, через східноєвропейські країни, які вже увійшли до Євросоюзу, і до країн західноєвропейських. При цьому Західна Європа більш відкрита до змін і більш налаштована на альтруїстичні цінності, аніж її східні сусіди.

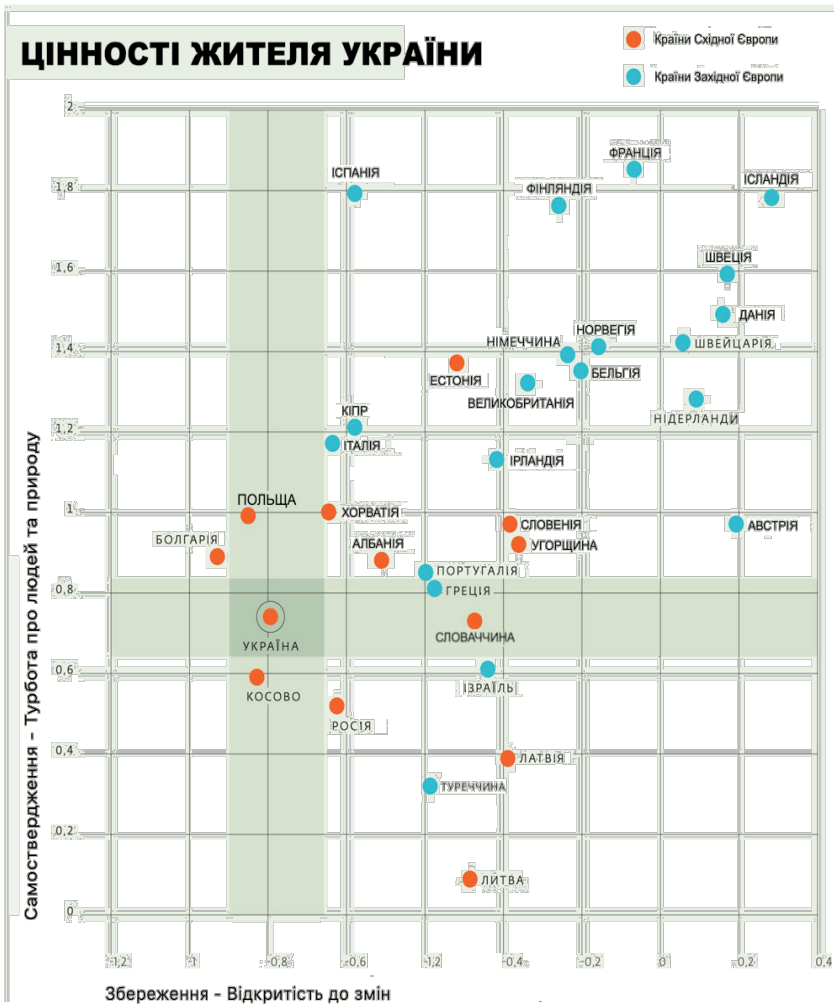

Рис. 4.2. Позиції України серед інших країн у просторі генеральних ціннісних векторів на основі усереднених показників за 2002–2012 роки (Лейбин, Вакарюк, & Руднев, 2014)

ДИНАМІКА ЦІННОСТЕЙ

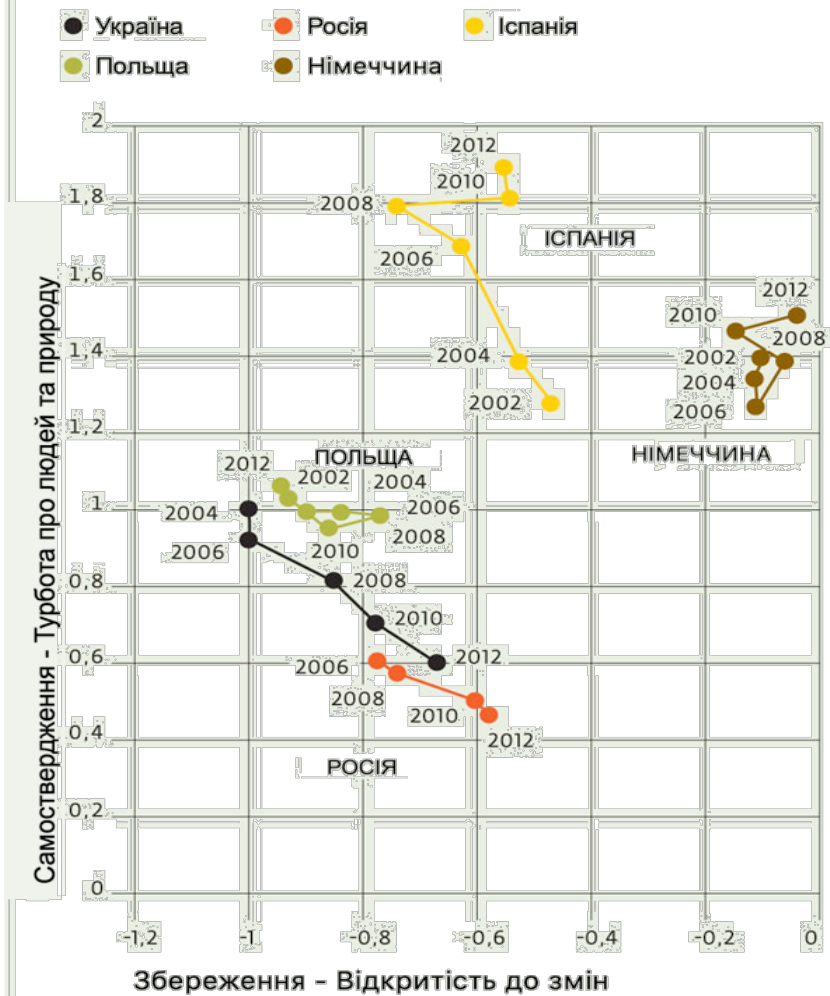

Рис. 4.3. Позиції різних країн у просторі генеральних ціннісних векторів на основі динаміки показників за 2002–2012 роки (Лейбин, Вакарюк, & Руднев, 2014)

Зазначена специфіка України накладає свій відбиток на особливості націєтворчих процесів у нашій державі. Так, порівняно більш виражена орієнтація на цінності Самоствердження означає, що громадяни України порівняно з громадянами інших країн загалом більше схильні турбуватися про власні ресурси та утвердження своєї соціальної позиції і менше – про інших і природне довкілля. Зрозуміло, що така позиція не сприяє посиленню просоціальної активності і громадянській співпраці на суспільне благо, що дуже важливо, коли йдеться про націєтворчі процеси. Натомість вона є ґрунтом для потенційного порушення моральних, і зокрема правових норм, оскільки більше потурає егоїстичним і споживацьким схильностям.

Так само не сприяє націєтворчим процесам більш виражена орієнтація на цінності Збереження, тому що це означає, що українці порівняно з громадянами інших країн загалом більш орієнтовані на консервацію свого способу життя і менш відкриті до змін. Натомість якраз для пострадянських держав, які досі перебувають у процесі становлення демократичних інституцій та налагодження успішного їх функціонування, орієнтація на зміни є вкрай важливою. Дуже важко проводити реформи, жорстко дотримуючись при цьому консервативних позицій.

Щоб добре розуміти, чим саме і якою мірою українці відрізняються від європейського загалу, потрібно розглянути різницю між ними не лише на рівні генеральних ціннісних векторів, а й на рівні окремих цінностей (Магун, & Руднев, 2007; Лейбин, Вакарюк, & Руднев, 2014). І ці деталі є доволі цікавими. Так, виявляється, що в ціннісному плані українці є не такими вже й егоїстами: альтруїстичні цінності Універсалізм та Добро, за середніми вибірковими даними, у нас посідають відповідно друге і третє місце. У більшості країн Європи принаймні одна з цих цінностей займає перше місце, але, зрештою, це не така вже й велика різниця. Більш вагомий внесок у генеральний вектор Самоствердження, який так наочно відрізняє українців, робить цінність Влади, яка для більшості європейських країн посідає останнє, десяте, місце, а для України – сьоме. Треба сказати, що ця цінність репрезентує важливість для людини не лише соціальної впливовості, а й багатства.

Також дуже помітно відрізняє українців від більшості європейців орієнтація на цінність Безпеки, якій, за даними вітчизняної вибірки, належить перше місце (нагадаємо, що йдеться про заміри, зроблені ще в довоєнні роки). Натомість, наприклад, в Естонії та Британії ця цінність посідає третє місце, у Швеції і Данії – шосте. Зауважимо, що цінність Безпеки, за Шварцем, репрезентує не лише особистісну безпеку, а й стабільність та безпеку держави. Цінність Самостійності, яка в тій же Швеції займає третє місце, а в Данії – друге, для українців не така важлива і посідає шосте місце. Тож у цілому для українців порівно з європейцями більш важливим є безпековий фактор для себе й держави і менш важливою – індивідуальна свобода.

Результати наведених опитувань дуже добре ілюструють тезу про те, що джерело успішності або неуспішності держави навіть у суто прагматичних вимірах цієї успішності варто шукати в психологічних чинниках. Як бачимо, найбільш розвинені в соціально-економічному плані країни Європи демонструють більш виразну орієнтацію на альтруїстичні цінності і на цінності розвитку порівняно з іншими країнами. Це ж підтверджують і дані кореляційного аналізу (табл. 4.1). Можна побачити, що цінності, які утворюють генеральний вектор Самотрансценденції, і цінності, що наповнюють генеральний вектор Відкритості до змін, прямо корелюють з рівнем ВВП на душу населення, а цінності, які складають генеральний вектор Самоствердження, і цінності, що формують генеральний вектор Збереження, навпаки, обернено корелюють із цим показником.

Правда, тут може виникнути запитання: а чи справді переважання тих чи інших ціннісних орієнтацій у країні визначає рівень її добробуту і соціального розвитку? Можливо, навпаки, у благополучних країнах люди менше переймаються проблемами безпеки, влади чи грошей, а більше спрямовані на альтруїстичну діяльність і можливості вільного самовираження? Звісно, тут знову-таки можна послатися на те, що питання про первинність об'єктивного або суб'єктивного фактора – це питання про курку і яйце. Як нам видається, дуже показовим для розуміння чинників суспільного розвитку буде аналіз ціннісних орієнтацій учасників

Революції Гідності, тому що ці люди стали колись локомотивом суспільних перетворень.

Таблиця 4.1

Кореляції між середніми значеннями за опитувальником Шварца і рівнем ВВП на душу населення для 24 країн (Магун, & Руднев, 2007)

Цінності	Коефіцієнти кореляції Пірсона
Досягнення	-0.35
Влада	-0.60
Безпека	-0.74
Конформність	-0.29
Традиція	-0.62
Добро	0.73
Універсалізм	0.49
Самостійність	0.66
Стимуляція	0.57
Гедонізм	0.50

Дані опитувань учасників Євромайдану, виконані за тією ж методикою, що й опитування в межах ESSP (Шестаковський, 2014), показують, що середні значення за окремими цінностями і генеральними ціннісними векторами тут помітно відрізняються від відповідних середніх значень по Україні. Натомість вони дуже близькі до показників найбільш соціально розвинених країн Європи (рис. 4.4). Ідеться про те, що люди з більш альтруїстичною і відкритою до змін (як для нашої країни) системою цінностей стали активними учасниками перетворень, які мали наблизити спосіб життя в Україні до європейських стандартів. Причому ці люди формувались і проживали не в якихось особливих умовах, а отже, не благополучне соціальне середовище, а система цінностей стала тією диспозицією, яка спонукала людей до активних дій, спрямованих на перетворення соціальних умов. Це приклад того, що люди з певними особистісними характеристиками стають акторами суспільних зрушень, або, більш загально, приклад прямої залежності соціального розвитку від чинника, психологічного за своєю природою.

Дані наведених опитувань не лише свідчать про важливість психологічних чинників у соціальних процесах, а й підтверджують релевантність для процесів націєтворення саме тих чинників, які були виділені теоретично. Отже, орієнтація населення на альтруїстичні цінності, його спрямованість на цінності індивідуальної свободи, відданість консервативним цінностям є тими параметрами, які добре диференціюють країни усталеної європейської демократії і країни, що лише торують собі шлях у цьому напрямку.

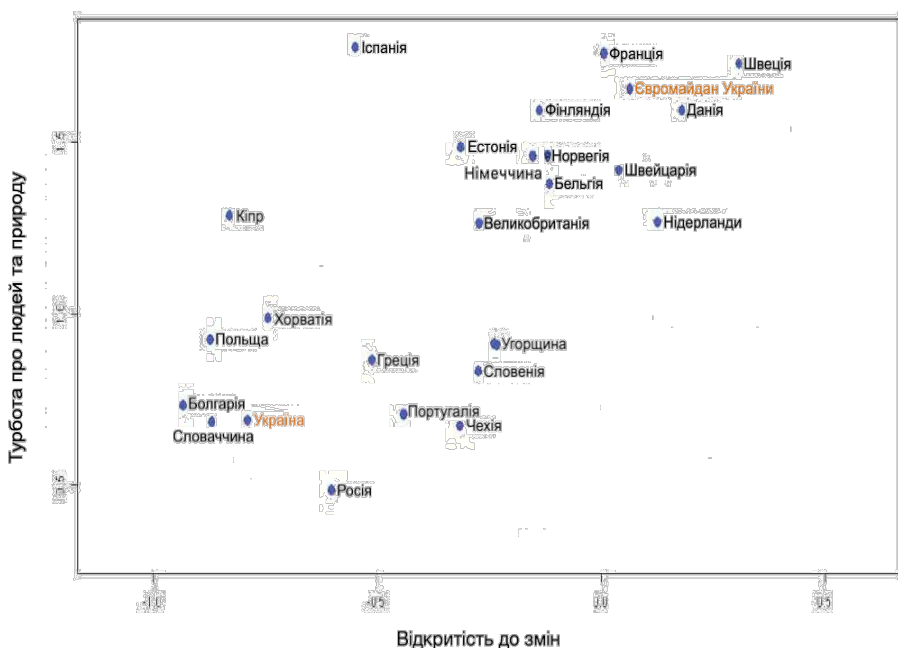

Рис. 4.4. Позиції різних країн і спільноти Євромайдану в просторі генеральних ціннісних векторів (Шестаковський, 2014)

Перейдімо відтак до аналізу прояву на українських теренах іншого психологічного чинника націєтворення – суб’єктності громадянина. В операціональному плані він якнайкраще може бути представлений через рівень локусу контролю – характеристики індивіда, що полягає в приписуванні джерела власних успіхів чи невдач або

внутрішнім, або зовнішнім чинникам. Іншими словами, локус контролю визначає, чи вважає людина відповідальною за те, що з нею відбувається, насамперед саму себе (тоді йдеться про інтернальний локус контролю), чи вона більше вважає себе об'єктом дії зовнішніх обставин (тоді йдеться про екстернальний локус контролю).

Ще раз звернімося до порівняльного аналізу замірів, отриманих у різних країнах за однією і тією ж методикою. Тут у нашому розпорядженні, на жаль, немає настільки повних даних, як при порівняльному аналізі ціннісних орієнтацій. Утім, є цікаві дослідження, коли визначався локус контролю в конкретних соціальних групах у різних країнах. Маємо, наприклад, результати опитування 15000 менеджерів з різних країн світу, проведеного в 1993 році (Beukman, 2005) (табл. 4.2).

Неважко бачити, що респондентам з більш успішних у соціально-економічному плані країн загалом притаманний більш інтернальний локус контролю. Утім, у цьому «правилі» є винятки, на які часто звертають увагу дослідники. Так, виявилось, що японцям притаманний неочікувано низький рівень інтернальності, а мешканцям Пакистану – навпаки, неочікувано високий. Але попри це загальна тенденція зберігається, що підтверджує наші попередні висновки про те, що суб'єктність громадян є важливим чинником націєтворення. Цю ж тезу підтверджують результати інших досліджень (Teichmann, Spector, & Cooper, 2007; Varnum, 2008), які свідчать про те, що рівень інтернальності населення в постсоціалістичних країнах, які стали членами Євросоюзу, поступово підвищується. Це значить, що цей чинник справді важливий для успішного функціонування демократій.

У таблиці 4.2 немає конкретних даних щодо України, зате вони представлені в результатах іншого дослідження (Spector et al., 2001). Його респондентами стали 5185 менеджерів із 24 країн світу. Під час дослідження замірявся не просто локус контролю, а робочий локус контролю. Річ у тім, що локус контролю людини може відрізнитися, тому інколи, в різних життєвих сферах, окрім загального локусу контролю, робляться заміри якихось його конкретних специфікацій. Результати, наведені в таблиці 4.3, показують, що українські менеджери мають нижчий рівень інтернальності в робочій сфері порівняно з менеджерами більшості інших країн.

Таблиця 4.2

Рівень локусу контролю опитаних менеджерів (Beukman, 2005)

Країна	Рівень локусу контролю
Східна Німеччина (до об'єднання)	35
Китай	35
Єгипет	48
Японія	56
Туреччина	57
Чехія, Словаччина	57
Сингапур	58
Об'єднані Арабські Емірати	58
Нігерія	59
Польща	62
Греція	63
Португалія	64
Ефіопія	64
Італія	65
Гонконг	69
Румунія	70
Швеція	70
Фінляндія	70
Таїланд	71
Бразилія	71
Австрія	71
Індія	72
Індонезія	73
Великобританія	75
Бельгія	76
Данія	76
Нідерланди	77
Ірландія	78
Норвегія	80
Франція	81
Іспанія	81
Австралія	81
Аргентина	81
Західна Німеччина (до об'єднання)	82
Канада	83
Пакистан	84
Швейцарія	84
США	89

Примітка. Вищий бал відповідає більш вираженій інтернальності.

Таблиця 4.3

**Рівень робочого локусу контролю опитаних менеджерів
(Spector et al., 2001)**

Країна	Локус контролю
Нова Зеландія	36,6
США	37,5
ПАР	38,8
Австралія	39,4
Німеччина	40,4
Канада	40,7
Швеція	41,5
Бельгія	43,4
Ізраїль	43,7
Франція	45,1
Румунія	45,3
Іспанія	46,6
Великобританія	46,8
Естонія	47,1
Бразилія	47,7
Індія	47,8
Польща	48,0
Словенія	49,1
Тайвань	49,5
Японія	49,8
Гонконг	51,0
Україна	52,6
Болгарія	53,3
Китай	56,5

Примітка. Нижчий бал відповідає більш вираженій інтернальності.

Звісно, нас більше цікавить локус контролю українців у соціальній сфері. На жаль, наразі з цього питання немає даних порівняльних досліджень. Зате є результати соціологічних опитувань, які демонструють прояви інтернальності (суб'єктності) громадян України саме в соціальній сфері. Отже, маємо розподіл відповідей українців на два питання: «А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у цілому в Україні?» і «А

яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?» (табл. 4.4; 4.5). Зрозуміло, що обидва вони стосуються готовності громадянина бачити себе суб'єктом впливу на ситуацію в державі чи конкретному місці свого проживання. Опитування проводилось у 2013 році Інститутом соціології НАН України на репрезентативній для дорослого населення України вибірці (Українське суспільство 1992–2013..., 2013). Воно показало, що частка людей, готових взяти на себе відповідальність за стан справ у соціумі, порівняно невелика.

Таблиця 4.4

Розподіл відповідей респондентів на питання «А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у цілому в Україні?» (Українське суспільство 1992–2013..., 2013)

Варіант відповіді	Частка, %
повну	1,8
часткову	15,8
ніяку	67,0
важко відповісти	15,2
не відповіли	0,2

Таблиця 4.5

Розподіл відповідей респондентів на питання «А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?» (Українське суспільство 1992–2013..., 2013)

Варіант відповіді	Частка, %
повну	2,1
часткову	23,7
ніяку	57,5
важко відповісти	16,1
не відповіли	0,6

Досить показовим видається також розподіл ставлень респондентів щодо твердження, яке їм було запропоновано оцінити під час цього ж опитування: «Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії» (табл. 4.6). Аналіз відповідей респондентів з приводу цього

твердження засвідчив дві речі. По-перше, високий рівень патерналізму, властивий українському населенню, який до того ж ще й далі зростає (принаймні мав таку тенденцію до 2013 року). По-друге, не надто високу затребуваність у суспільстві законів і дискусій як головних механізмів функціонування і розвитку демократичної держави. Власне, ці два пункти пов'язані між собою: громадянам, які надто покладаються на очільників, такі механізми й не потрібні, бо вони є функціональними лише за наявності активного і відповідального громадянина.

Таблиця 4.6

Розподіл ставлень респондентів щодо твердження «Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії» (Українське суспільство 1992–2013..., 2013)

Варіанти відповіді	1992	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2013
згоден	52,3	40,5	42,0	49,3	58,7	59,6	65,7	62,4	63,5	61,2	58,1
не згоден	30,3	17,0	17,2	14,5	21,4	22,1	18,7	20,8	19,6	20,6	22,2
не знаю	16,9	41,7	40,8	36,1	19,8	18,2	15,6	16,7	16,8	17,8	19,3
не відповіли	0,6	0,8	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,4	0,4

Напевно, у когось можуть виникнути сподівання, що з 2014 року українське суспільство суттєво змінилося, зокрема почав знижуватися рівень патерналізму населення. Для того щоб спростувати ці сподівання, наведемо дані того ж Інституту соціології НАН України вже за 2018 рік. Ідеться про відповіді респондентів на питання «Чи згодні Ви, що для нормального розвитку країни потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію?» (Моніторинг'2018..., 2018) (табл. 4.7). Опитування так само проводилося на репрезентативній для дорослого населення України вибірці. Як бачимо, близько 60% українців більше покладаються на «сильну руку», ніж на демократичний дискурс; протилежної думки дотримується лише 20% наших громадян. Зрозуміло, що такий результат є не надто надійною базою для націтворюючих процесів, у яких головним суб'єктом виступає громадянин держави.

Таблиця 4.7

Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи згодні Ви, що для нормального розвитку країні потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію?» (Моніторинг 2018...)

Варіант відповіді	Частка, %
зовсім не згоден	6,9
скоріше не згоден	12,1
важко сказати, згоден чи ні	20,5
скоріше згоден	32,6
повністю згоден	27,9

Перейдімо далі до аналізу такого чинника націєтворення, як політична компетентність громадянина. Знову звернімося до результатів опитування українського населення (Моніторинг 2018...) і розглянемо розподіл відповідей респондентів за ідеологічними течіями, з якими вони себе ідентифікують (табл. 4.8).

Привертає увагу той факт, що частка респондентів, які не ідентифікують себе із жодною ідеологічною течією, не визначилися щодо цього питання або взагалі на ньому не розуміються, з року в рік залишається доволі високою. Наприклад, у 2018 році така сумарна індиферентність сягала близько 58%. І це при тому, що ідеологічні орієнтири є базовими засадами формування політичних партій як основного інструменту функціонування представницьких демократій. Для України ж цей інструмент залишається ненапрацьованим, що призводить до системних збоїв у роботі системи в цілому. Отож у нас досі немає реальних ідеологічних партій, замість них – політичні проєкти, які зазвичай утримуються фінансово-промисловими групами, а отже, обслуговують їхні інтереси. Тобто йдеться про постійне відтворення олігархічного способу правління в країні, де громадяни не є суб'єктом формування і фінансування партійних структур.

Замість власне ідеологічних партій в Україні формуються політичні проєкти лідерського типу, коли гуртування людей відбувається навколо конкретних постатей – відомих медійних облич, а не навколо ідейних позицій. Це, зі свого боку, має два негативні наслідки. По-перше, такі політичні проєкти не мають історичної відповідальності – вони працюють, допоки зберігається високий

рейтинг у конкретної медіаперсони, а потім з легкістю замінюються новим проектом. По-друге, це визначає позиційну залежність народних обранців від партійного лідера, що не сприяє ефективній реалізації парламентської або парламентсько-президентської форми правління.

Таблиця 4.8

Розподіл відповідей респондентів за ідеологічною самоідентифікацією (Моніторинг'2018...)

Ідеологічні течії	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2017	2018
комуністична	2,9	10,3	9,7	21,9	15,5	15,1	14,4	8,3	8,0	7,1	8,1	4,1	4,1	3,8	3,4
соціалістична	5,2	10,7	7,7	5,6	5,4	9,7	11,1	16,0	11,5	10,6	11,9	9,1	9,0	5,8	7,3
соціал-демократична	8,0	5,0	4,7	7,1	7,8	17,2	10,2	15,1	12,7	11,4	10,8	9,8	9,4	10,2	9,7
зелені	—	—	—	—	—	5,2	3,3	2,1	2,9	2,8	2,2	1,9	2,2	1,6	2,0
ліберальна	3,9	1,9	2,7	1,3	1,0	0,8	1,2	2,2	1,9	1,9	1,2	2,5	2,8	2,1	2,5
християнсько-демократична	8,0	3,3	2,4	2,2	2,9	2,5	2,5	2,3	3,3	3,3	2,6	3,6	5,8	3,7	2,9
національно-демократична	8,4	6,4	6,1	6,2	7,5	6,8	8,4	9,3	10,7	9,3	7,4	14,1	11,1	14,5	11,5
націоналістична	—	2,0	1,3	2,9	2,3	2,0	2,1	2,8	2,4	2,3	2,3	4,7	3,3	3,9	3,1
інше	3,9	2,9	1,5	3,8	1,6	1,3	0,7	1,8	1,2	0,6	0,3	0,8	0,3	0,3	0,2
жодна взагалі	25,6	12,3	13,1	11,7	13,2	7,6	11,8	9,6	13,9	11,3	12,6	11,3	14,4	9,8	13,6
ще остаточно не визначив своєї позиції	33,4	17,9	18,8	16,6	17,8	15,2	16,3	14,1	13,8	14,6	14,7	14,4	14,3	14,4	15,1
я не розуміюся на цих течіях	—	27,6	32,1	20,7	24,9	16,3	17,9	16,4	17,5	24,8	25,7	23,6	23,2	29,8	28,8
<i>не відповіли</i>	<i>0,6</i>	<i>0,9</i>	<i>0,0</i>	<i>0,2</i>	<i>0,1</i>	<i>0,3</i>	<i>0,2</i>	<i>0,1</i>	<i>0,2</i>	<i>0,1</i>	<i>0,2</i>	<i>0,1</i>	<i>0,1</i>	<i>0,1</i>	<i>0,0</i>

Маємо підстави відтак стверджувати, що в основі всіх цих проблем лежить невірність конкретних уявлень та ідентифікацій більшості громадян у політико-ідеологічній сфері, що є проявом низької політичної компетентності. А втім, велике питання, чи є взагалі в українців запит на те, щоб розбиратися в складних соціально-політичних механізмах та приділяти увагу політико-ідеологічному самовизначенню. Справді, розгляньмо розподіл відповідей на питання «Чи потрібна, на Вашу думку, Україні багатопартійна система?», представлений у таблиці 4.9 (Українське суспільство 1992–2013..., 2013). Ідеться, знову-таки, про опитування на репрезентативній для українського населення вибірці. Дані засвідчують, що потребу в такій системі вбачає лише близько чверті громадян (прикметно, що дещо вищі показники були у 1990-х роках). Зрозуміло, що людям, які взагалі не бачать необхідності в існуванні багатопартійності, немає сенсу розбиратися в проблемах політичних ідеологій. І тут питання не лише в розумінні чи нерозумінні населенням засадничих принципів демократичного способу правління. Питання в тому, чи потрібен їм такий спосіб правління взагалі, беручи до уваги їхній високий рівень патерналізму, з одного боку, і невисоке значення цінності Самостійності, з другого. Тут ми знову повертаємося до внутрішнього зв'язку компетентності, вираженості суб'єктності громадян та особливостей їхньої ціннісно-нормативної сфери.

Таблиця 4.9

Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи потрібна, на Вашу думку, Україні багатопартійна система?» (Українське суспільство 1992–2013..., 2013)

Варіанти відповіді	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
ні	29,8	31,3	39,7	42,7	50,8	42,6	35,7	46,0	42,9	46,3	43,9	44,0
важко сказати	33,7	36,7	32,6	30,9	25,9	33,8	33,8	31,4	30,5	32,2	32,8	29,2
так	36,1	32,0	27,5	26,4	22,7	23,2	29,9	22,2	25,9	21,0	22,6	25,9
не відповіді	0,4	0,0	0,2	0,1	0,6	0,4	0,6	0,3	0,7	0,5	0,7	0,9

Підбиваючи підсумки, висновуємо, що в українському вимірі за всіма тими параметрами, які ми визначили як базові психологічні чинники націєтворення, можна констатувати наявність проблемних зон. У зв'язку з цим спадає на думку відомий вислів М. де Адзельо: «Ми створили Італію, тепер залишилось створити італійців». Якщо проводити паралелі з Україною, то треба зробити важливе уточнення: українцям потрібно створювати себе самим. Це, звісно, якщо вони хочуть жити в сильній, заможній, правовій державі європейського типу, а якщо довіряти тим же соціологічним опитуванням, таке бажання в них є (Моніторинг'2018...).

Якщо говорити про націю як спільноту громадян, що реалізують свої колективні інтереси через механізм власної політичної організації – державу, то звідси випливає, що процеси націєтворення – це передусім процеси державотворення, а точніше – процеси розбудови демократичної держави, яка обслуговує інтереси своїх громадян. Теоретичний аналіз, спрямований на визначення чинників націєтворення в соціально-психологічній сфері, а також аналіз результатів емпіричного дослідження дають змогу поглянути на ці процеси під новим кутом зору. Отже, тепер ми можемо стверджувати, що це водночас і процеси націєтворення в буквальному розумінні, тобто процеси перебудови самого демосу – його локусу контролю, цінностей, норм, компетентностей – усього того базису, який дає змогу громадянам успішно керувати власним політичним життям.

5. НАЦІЄТВОРЕННЯ І СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Соціальна психологія націєтворення охоплює широке коло питань. Вище йшлося про місце і роль великих соціальних систем у процесі формування нації, взаємозв'язок цих систем з інтересами і цінностями людини. У цьому параграфі ми спробуємо проаналізувати, чим є процес націєтворення для окремої людини, як він відображається в її світі. Як, змінюючи свій світ, свою ідентичність, людина стає актором націєтворення і змінює націю. Спробуємо також проаналізувати, які зміни в соціальній ідентичності відбуваються за різних соціальних умов – в умовах стабільності, в умовах змін та в умовах радикальних соціальних потрясінь. Одним із контекстів аналізу процесів націєтворення буде аналіз нових конфліктогенних настановлень, що виникають в українському суспільстві через війну на сході України. Ми спробуємо проаналізувати, як впливають ці настановлення на зміну соціальної ідентичності, конфліктність у суспільстві, а відповідно, і на актуальний процес націєтворення.

Ідентичність у найширшому розумінні – це відповідь на питання «Хто я?», «Хто ми?». Від цієї відповіді залежить простір, який ми будемо навколо себе. Форми і зміст ідентичності різноманітні. Соціальна ідентичність – це відповідь на питання «Хто я є щодо певної соціальної групи?». Належність до таких груп буває задана вже через народження (статева, расова, етнічна та ін.). Буває такою, що хоч і задана, але може бути змінена протягом життя (громадянська, регіональна тощо). А буває ситуативна – та, яку ми обираємо (професійна, стосункова і т. ін.). Нові форми ідентичності виникають як відповідь на соціальні зміни і появу, переформування чи зникнення тих чи інших соціальних груп. Процес націєтворення – це процес, що відбувається протягом усього історичного часу існування нації. І, здавалось би, національна

ідентичність є ключовою у процесі націєтворення. Але поняття нації значно ширше і зачіпає багато сфер людського буття. А значить, неможливо описати місце соціальної ідентичності в процесі націєтворення, апелюючи лише до національної ідентичності.

Спробуймо розглянути, як соціальна ідентичність може реалізовуватись у процесах націєтворення. Позірно націєтворення найбільш тісно пов'язане із власне національною ідентичністю. Відповідь на запитання, яким я є українцем, як я почуваюся як українець, визначає відповідь, яку націю ми будемо. Однак саме поняття «нація», споріднені з ним поняття етносу, культурної ідентичності, громадянства, громадянської ідентичності у світі давно вже розглядають за межами формальних правових визначень. Поняття «нація» охоплює багато смислів – культурні, етнічні, національні, регіональні, економічні і навіть гендерні. Нація в сучасному розумінні, близькому до держави, – це простір існування. Те, наскільки в національному просторі відображені і задоволені різні права громадян, визначає і те, яку позицію будуть займати представники тих чи інших соціальних груп у націєтворчому процесі, а значить, і якою буде нація. Як впливають на розвиток нації представники етнічних меншин, якщо інтереси їхніх етнічних груп утискаються чи, навпаки, враховуються? Наприклад, коли йдеться про порушення етнічних прав єврейської етнічної меншини, Україна може відчувати серйозний тиск ззовні і змушена буде через це змінювати певні інформаційні повідомлення, а то й політику і практики на загальнодержавному рівні. В Україні є різні етнічні меншості, більш чи менш згуртовані, із більшою чи меншою міжнародною підтримкою. Належність мешканців прикордонних регіонів до різних етнічних груп та зовнішні чинники можуть призводити до того, що вимоги місцевих громад будуть мати деструктивний вплив на процеси націєтворення. Усе це варіанти того, як етнічна меншість впливає на процес націєтворення через реалізацію етнічної ідентичності. Наведений приклад – один із найбільш ілюстративних щодо того, як один із видів ідентичності може бути задіяний у процесі націєтворення.

Отже, поняття «нація» об'єднує багато смислів, і не лише вищезгадані етнічні, а й культурні, національні, регіональні, економічні і навіть гендерні (Richardson, 2000). Нація в сучасному

розумінні, близькому до держави, це соціальне утворення, в якому мають бути задоволені чи не задоволені всі ці інтереси різних груп громадян. І це ставить перед нацією чимало викликів. Чи підтримають національну ідею представники різних економічних груп, якщо їхні економічні чи професійні інтереси не будуть враховані? Наприклад, в Україні процес націєтворення прямо пов'язаний як із задоволенням економічних інтересів груп, які називають «олігархічними», так і з позицією окремих гілок бізнес-середовища (агросектор, ІТ-сектор, малі підприємці та ін.). У деяких країнах особливості націєтворення визначаються релігійною, статевою, екологічною ідентичністю. Власне, тому можемо говорити, що націєтворення визначається не лише національною ідентичністю, а й сукупністю низки соціальних та особистісних ідентичностей.

За умови конструктивних націєтворчих процесів, які відбуваються синхронно із процесами культурного та економічного розвитку, інтереси носіїв різних видів ідентичності можуть конфліктувати між собою, але розв'язання цих конфліктів буде радше сприяти суспільному поступу, задаючи вектори націєтворчого процесу, спрямовуючи його в конструктивне річище. Разом з тим багатовекторність соціальних процесів може спричинити конфлікт ідентичностей. У ситуації вибору людина має визначитися, яка ж із форм ідентичностей зараз потребує більшого відстоювання, а яка – певних компромісів, чи варто на якийсь час відкласти вбік одні цінності (наприклад, екологічні чи гендерні) для того, щоб забезпечити розвиток інших цінностей (наприклад, економічних чи державних). Отже, певні види ідентичності можуть бути більш актуальними, тоді як інші, не втрачаючи своєї значущості, будуть актуальними менше. Такі зміни актуальностей можуть приводити до зміни цінностей особистості, до трансформації її соціальної ідентичності.

Процес націєтворення – це значна кількість інших соціальних процесів, зокрема пов'язаних із дотриманням громадянських прав і свобод, а отже, це й інші види соціальної ідентичності, які стосуються цих прав і свобод. Це свобода совісті – а значить, релігійна і гендерна ідентичність, свобода підприємницької діяльності, право на освіту, право на гідність і свободу самовизначення та багато інших прав і свобод, які зачіпає питання національної належності і нації в

модерному розумінні. Тому розглядати націєтворення крізь призму зв'язку лише з національною ідентичністю означає свідомо спрощувати проблему, робити її менш об'ємною.

Очевидно, що національна чи громадянська ідентичність не може охоплювати всі види соціальної ідентичності, але зачіпає щонайменше ті, які стосуються базових прав і свобод особистості, а значить, більшість. І якщо, скажімо, власну етнічну ідентичність людина може ігнорувати, заперечувати чи нівелювати її значущість, то ідентичність національну повною мірою зігнорувати не вийде, навіть у повсякденному житті, найменше – через формальні причини, а також через те, що це частина зовнішньої ідентифікації (хто я є для інших, у тому числі і в офіційно-правовому полі).

Підсумовуючи, зазначимо, що в найглобальнішому розумінні, на рівні соціальних механізмів націєтворення, питання зводиться до взаємного впливу соціальної ідентичності і соціальних процесів. У більш вузькому розумінні можемо ставити питання, як множинні соціальні ідентичності та їхня структура впливають на розвиток нації як на багатогранний соціальний процес. А у вузькому, особистісному, контексті говоримо про значущість для особистості членства в суспільному процесі. Це питання уже давно винесено за межі цивільно-правового поля формальної громадянської належності і включає психологічні переваги, такі як цінність членства в соціумі держави, визнання, підтримка, захищеність. Фактично як і будь-якого групового членства (Hopkins, Reicher, & Rijswijk van, 2001).

Подальший аналіз закономірно вимагає більш чіткого визначення понять, ключовим серед яких є поняття соціальної ідентичності. Звернімося до класичного визначення Г. Теджфела і Дж. Тернера: «Аспекти образу Я людини, що виникають із соціальних категорій, до яких вона відчуває свою належність» (Tajfel, & Turner, 1979). Як одне з основних положень теорій соціальної ідентичності можна розглядати твердження про те, що соціальна ідентичність є результатом процесу соціальної категоризації – когнітивного процесу, який допомагає людині організовувати інформацію про навколишній світ, акцентуючи відмінності між категоріями (групами) і пом'якшуючи відмінності між елементами всередині однієї категорії (групи). Соціальні категорії і власне членство в них пов'язані з позитивним або негативним ціннісним змістом, тому соціальна ідентичність може бути позитивною або

негативною – залежно від оцінок тих груп, з якими ідентифікує себе людина (ін-груп), а також оцінок аут-груп. Отже, соціальна поведінка людини «організовується» не лише на основі власного «Я», а й на основі сприйняття себе як члена соціальної групи («Ми»).

Таке визначення на сьогодні є традиційним, на ньому ґрунтується переважна більшість досліджень соціальної ідентичності та її видів. Теорія соціальної самокатегоризації висувалася і переглядалася не один раз. Зауважимо також, що увага до того, як реалізується ідентичність у соціальному контексті, більш притаманна західній соціальній психології, тоді як український і пострадянський наукові дискурси залишаються переважно на описовому і констатаційному рівнях. Це часто-густо змушує вітчизняних дослідників звертатися до зарубіжних джерел, тому наголосимо на необхідності імплементації цих напрацювань, тобто внесенні поправок на українські соціальні реалії. Що й стане, власне, одним із наших завдань.

Відповідно до класичного підходу в структурі соціальної ідентичності (і її видів) виокремлюють три компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий. І якщо перші два доступні для безпосереднього вивчення, то щодо третього компонента у дослідників виникає чи не найбільше проблем. Основним із напрямів вивчення поведінкового компонента є з'ясування мотивації розвитку і підтримки соціальної ідентичності.

Для того щоб пояснити, що найбільше мотивує розвиток та реалізацію соціальної ідентичності, також скористаємося класичним підходом у межах теорії соціальної ідентичності. Процеси підтримки і реалізації соціальної ідентичності найчастіше визначаються двома групами мотивів: формуванням і збереженням позитивної самооцінки та редукацією невизначеності. Перша група мотивів – формування і збереження позитивної самооцінки – пов'язана з підтриманням почуття самоповаги через релевантне позитивне порівняння своєї групи з іншими й утвердження власного позитивного образу. Накопичення позитивних відмінностей своєї групи стає основою для позитивної соціальної ідентичності. У такому разі оцінка групи фактично стає частиною самооцінки. І навпаки, девальвація соціальної ідентичності може погіршувати самооцінку. Тоді особистість застосовує низку стратегій, головна мета яких – зменшити негативізацію власної соціальної ідентичності (Hogg,

Abrams, Otten, & Hincle, 2004). Наприклад, стратегія соціальної творчості передбачає самокатегоризацію на основі нових підстав чи ознак при порівнянні своєї групи з іншими, стратегія соціальної конкуренції – пряме змагання з представниками іншої групи, а стратегія соціальної мобільності проявляється через прагнення перейти в більш високостатусну групу. Більше того, як запевняють Д. Абрамс і М. Хогг, успішна міжгрупова дискримінація забезпечує позитивну соціальну ідентичність і підвищує рівень самоповаги.

У цьому ракурсі самоповага є специфічним продуктом певних форм міжгрупової поведінки. Це має і зворотний ефект – загрози для почуття самоповаги підвищують міжгрупову дискримінацію. Тому можна говорити, що самоповага – це мотивувальна сила для специфічних форм міжгрупової поведінки. Н. Еллемерс і П. Мліські вважають, що, крім мотивації самоповаги (бути кращим), в ідентифікаційних процесах діє мотивація відмінності (відрізнятися від інших). Так, вивчаючи стереотипи польських і нідерландських студентів, вони встановили, що в деяких випадках прагнення до набуття власної національної ідентичності є більш важливим, ніж створення позитивного національного іміджу (Ellemers, & Mlicki, 1996).

М. Хогг, Д. Абрамс та інші звертають увагу на ще один вид мотивації розвитку соціальної ідентичності – зменшення невизначеності (Hogg, Abrams, Otten, & Hincle, 2004). Люди прагнуть редукувати суб'єктивну невизначеність щодо їхнього соціального світу і свого місця в ньому, тобто вони хочуть знати, ким вони є і як мають поводитися, і, відповідно, ким є інші і якою може бути їхня поведінка. Соціальна категоризація пов'язує самовизначення, поведінку і сприйняття з прототипами, що дає змогу описувати й прогнозувати поведінку і таким чином редукувати невизначеність. Визначеність (особливо Я-концепції) допомагає передбачати поведінку інших, а значить, уникати небезпеки і планувати ефективну дію. Завдяки визначеності людина розуміє, що їй слід відчувати і як поводитися. Чим більше невизначеною є Я-концепція людини, тим більше вона прагне належати до релевантних (статусних) груп, які чітко визначають узгоджені прототипи. За надзвичайних обставин ці групи можуть проявляти ортодоксальність, чітко структуруватися щодо лідерства і влади.

Наведені нами положення теорії соціальної ідентичності і соціальної категоризації ілюструють, наскільки значущим конструктом у житті людини є соціальна ідентичність, а також те, наскільки важливою може бути роль цього феномену в націєтворенні як процесі розбудови простору власного життя. Фактично, як актор націєтворення, особистість буде тяжіти до збереження і підтвердження власної соціальної ідентичності, використовуючи для цього означені вище стратегії. І це буде стосуватися не лише безпосередньо національної ідентичності, а й усіх видів соціальної ідентичності, які так чи інакше проявляються у процесі розбудови нації.

Як уже зазначалося вище, у структурі соціальної ідентичності виділяють значну кількість видів. У націєтворенні виявляють себе певні з них, тому важливо визначити, як буде проявлятися взаємозв'язок і взаємовплив між видами соціальної ідентичності в процесі націєтворення. Адже нація, навіть найбільш досконала, не може повністю задовольнити всі соціальні потреби. Так чи інакше, деякі види ідентичності будуть конфліктувати між собою.

Завдання порівняти й описати зв'язки хоча б між двома видами соціальної ідентичності є доволі складним. Під час емпіричних досліджень виникає необхідність побудови щонайменше двох релевантних, придатних для порівняння типологій. У процесі теоретичного аналізу неминуче постає питання про необхідність враховувати всі можливі варіанти взаємозв'язків видів ідентичностей та чинників, що на них впливають. Через це особливості взаємозв'язків між видами соціальної ідентичності вивчено наразі недостатньо. Проаналізуймо відтак деякі аспекти цієї проблеми.

Е. S. Abes і S. R. Jones (див.: Abes Jones, & McEwen, 2007) основними вимірами ідентичності вважають расу, гендер, сексуальну орієнтацію, релігійні переконання, належність до тієї чи іншої культури, соціального класу. Усередині цього ядра вимірів – особистісна ідентичність. Але при цьому ступінь впливу зовнішніх чинників визначається різними особистісними характеристиками осмислення людиною свого життя.

Значно простіше трактував взаємовпливи різних видів ідентичності С. Московічі. Структуру ідентичності він розглядав як ідентифікаційну матрицю, категоріальну підсистему в системі знань суб'єкта. Основу такої матриці становить множинність належностей. Ця матриця «розподіляє» інформацію, що надходить, за категоріями,

з якими людина себе ідентифікує (Московичи, 1995). Однак представлення взаємозв'язків ідентичностей у вигляді матриці не відображає зворотний процес: що відбувається з інформацією після того, як вона «опрацьована» в кожній із категорій, а також що відбувається, якщо інформація є суперечливою, конфліктною, порізному впливає на кожну з належностей?

Діаметрально протилежним у самій своїй суті є підхід до вивчення ідентичностей, що дістав назву «інтерсекціонізм». В українських наукових студіях цей підхід представлений мало і переважно у феміністичному дискурсі. У західній науковій думці інтерсекціонізм набув значного поширення і давно вийшов за межі гендерних студій. Основна суть ідеї інтерсекціонізму полягає в тому, що різні види соціальних ідентичностей взаємодіють між собою на багатьох рівнях, формуючи певний, особливий тип ідентичності, притаманний кожній конкретній людині. Отож взаємозв'язки ідентичностей не піддаються типологізації і є особистісним феноменом, який треба вивчати індивідуально для кожної людини (Knudsen, 2006).

У більш широкому контексті інтерсекціонізм є комплексним баченням процесу соціалізації і формування множини ідентичностей. Постулюється, що особистість не можна зводити лише до однієї її ролі. Ідентичність особистості складається із сукупності рольових ідентичностей. Багато з цих ролей людина не обирає і не має над ними контролю, вони є вродженими або заданими суспільством. При цьому значущість і релевантність ідентичностей визначається в процесі соціалізації особистості. Найбільш яскраво це відображено в ідеї В. Нагго про цикли соціалізації (2006). На першому етапі ідентичність задається «за налаштуванням» (наприклад, рожевий одяг для дівчинки), на другому – через належність до соціальних інститутів і культурний контекст; саме на другому етапі людина засвоює весь набір правил, стереотипів, заборон, вигод та можливих санкцій залежно від типу ідентичності. У результаті ті, хто дотримується заданих меж, мають комфортне світовідчуття і нормальну ідентичність, а ті, хто не дотримується, – віктимізуються чи стигматизуються. Для них є два можливих виходи – заявляти про недосконалість суспільних інститутів або залишатися в позиції жертви системи, замикаючи коло і передаючи негативну ідентичність далі.

При цьому різні види ідентичностей часто розглядають як, по суті, один, сплавлений вид ідентичності – наприклад, раса поєднується з гендером у расово-гендерну ідентичність (Нагго, 2006). Сплавляння кількох ідентичностей в одновимірну систему дає змогу задовольнити основний запит – вивчення соціального статусу цільових груп, однак суттєво обмежує можливості для вивчення природи формування та прояву зв'язку між видами соціальної ідентичності.

Уточнення теорії самокатегоризації ідеєю множинності ідентичності привело до створення концепції складності соціальної ідентичності S. Roccas і M. Brewer (2002). Увагу в цьому підході зосереджено на тому, як необхідність багаторазово проходити процес ідентифікації з різними групами впливає в цілому на соціальну ідентичність особистості та особливості взаємозв'язків між сформованими видами соціальної ідентичності. Дослідники зазначають, що розуміння особою складності власної структури соціальної ідентичності впливає на те, як вона оцінює представників інших груп. Згідно з їхнім припущенням, особа належить до багатьох соціальних спільнот одночасно і, як наслідок, повинна: а) сприймати себе й оточення, використовуючи категорії всіх соціальних груп, з якими вона пов'язана; б) володіти соціальною ідентичністю, що охоплює багато ідентичностей, сформованих через належність до дуже різних соціальних груп. Описувати особливості реалізації цих завдань дослідники пропонують параметрами соціальної ідентичності, які вони визначають як «складність» і «сумісність».

На основі результатів низки емпіричних досліджень було запропоновано рамкову теорію складності соціальної ідентичності. Теорія базувалася на встановленні сили взаємозв'язків між різними видами ідентичності. На основі такого аналізу було виділено чотири типи соціальної ідентичності залежно від специфіки зв'язків між різними її видами.

1. Інтерсекційна соціальна ідентичність. Власне, цей підхід повністю збігається з трактуванням інтерсекційної ідентичності. Особа визнає свою належність до однієї конкретної групи. Цю групу вона сприймає як монолітну, хоч насправді вона об'єднує людей, у яких суміщаються дві чи більше ідентичності. Наприклад, якщо для людини важливий етнічний, професійний і гендерний статуси, то

«своєю» для неї буде група, наприклад, українців-військових-чоловіків. При цьому жодна з цих ідентичностей в самостійному вигляді не буде сприйматися як «своя», значуща. Поділ свій-чужий буде відбуватися лише за наявністю всіх трьох ознак. Когнітивною складовою такого виду ідентичності будуть елементи двох когніцій, які є сумісними, об'єднані між собою і відділені від інших. Таким чином досягається узгодження цінностей двох груп, які можуть бути протилежними.

2. Домінування одного типу ідентичності. У цьому разі йдеться про те, що ядро зв'язків утворюється навколо одного типу соціальної ідентичності, який є домінуючим щодо інших. Цей тип ідентичності ніби відіграє провідну роль у самовизначенні, формуванні картини світу та визначенні «свій-чужий». Так, українець-чоловік-військовий може вважати себе насамперед військовим, тому професійна ідентичність буде домінуючою і більш «життєорганізовувальною», ніж інші. Цей випадок у когнітивному плані, логічно, вирізняється домінуванням одних когніцій над іншими.

3. Розділена ідентичність. Це ситуаційна ідентичність, коли різні ідентичності виявляють себе по-різному відповідно до ситуації. Така соціальна ідентичність може бути ніби подрібнена на кілька частин, і проявляється вона то одним, то іншим виміром. Наприклад, у ситуаціях професійних це буде лише військовий, а в сімейних домінуючою буде гендерна ідентичність. Особливістю цього типу зв'язків у соціальній ідентичності є позірне розрізненість елементів структури в поєднанні з когнітивною ізоляцією частин.

4. Злита ідентичність. У такій ідентичності всі типи ідентичності є рівноважливими для людини. З цього погляду вони є найбільш інтегрованими. Когнітивна структура передбачає введення загального принципу ідентифікації, завдяки якому несумісні ідеї стають сумісними. Це складний когнітивний процес, під час якого людина формує нову структуру, узагальнюючи та оцінюючи різні типи когніцій, різну групову належність. Це може бути досить складний когнітивний процес через можливі суперечності між вихідними ціннісно-когнітивними структурами.

Складність ідентичності характеризує міру злиття («перекриття») множинних ідентифікацій, утворених з різними соціальними групами. Так, якщо людина відносить себе до кількох

ідентичностей (наприклад, вважає себе громадянином і екоактивістом), вона інтегрує їх щодо себе, поєднуючи ці категорії. Інших людей вона буде розглядати в системі трьох ознак: а) мають відповідне громадянство; б) сповідують певні екологічні цінності; в) мають відповідне громадянство та сповідують певні екологічні цінності. У цьому прикладі складну ідентичність мають представники третьої групи (в), оскільки їхні ідентичності утворені шляхом злиття двох ознак. Оскільки їхні складні ідентичності повністю відповідають одна одній, вони утворюють особливу групу, інших же людей з неповними ідентичностями вони будуть розглядати як представників аут-групи. Складність ідентичності впливає на сприйняття соціальних структур особистістю, визначає її взаємодію з представниками інших соціальних груп.

Люди, що мають різний рівень складності ідентичності, розрізняються за своїми соціальними якостями. Так, складна ідентичність властива більш зрілим за віком людям, які мають високий рівень освіти, сповідують ліберальні політичні погляди, толерантність до представників інших соціальних груп. Проста соціальна ідентичність характерна для підлітків і молоді, які зазвичай віддають перевагу ін-групі, нетерпимі до представників аут-групи, виявляють ворожість до носіїв інших соціальних ознак. Простота проявляється ще й у тому, що людина стереотипно сприймає представників інших груп, переносячи свої ідентифікації на них. Тобто, як громадянин і екоактивіст, людина припускає, що люди навколо неї – це і громадяни, і ті, хто переймається екологічними питаннями.

Сумісність соціальної ідентичності визначається узгодженістю між множинними соціальними ідентифікаціями. Соціальна ідентичність конкретної людини успадковує суперечності між об'єктами ідентифікації, а несумісність зумовлюється конфліктами соціальних груп, з якими ідентифікує себе людина. Почасти, у цьому сенсі, ідентичність стає проекцією соціальних процесів тією мірою, якою особистість бере в них участь.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що соціальна ідентичність вирішальною мірою визначатиме те, як суб'єкт буде реалізувати себе в процесі націєтворення, яким він буде. Так, наприклад, можемо припустити, що найбільш активними акторами будуть особи, у яких домінує одна чи кілька ідентичностей,

пов'язаних із громадянством чи громадянською активністю. Натомість участь осіб, що мають інтерсекційну, або зливу, ідентичність, буде приводити до трансформацій одразу на кількох рівнях, адже, окрім громадянських, неминуче будуть зачіпатись інші цінності, що утворюють структуру ідентичності.

Саме тому для нас так важливо зрозуміти, як «працює» ідентичність в умовному «повсякденному» націєтворенні. Ідеться про ситуацію, коли в націєтворчому процесі не відбувається радикальних змін і стресів. За умови поступального розвитку соціальна ідентичність відіграє свою роль у національному бутті людини, і найбільш прямий, очевидний шлях до її реалізації пролягає через різні види громадянської активності.

У таких ситуаціях сумісність соціальної ідентичності буде визначатись актуальністю суспільних питань, їхньою значущістю на поточний момент. І в цьому контексті соціальна ідентичність об'єднує людей, щоб діяти і застосовувати владу, здобуту завдяки їхнім спільним зусиллям, щоб «сформувані» світ (або закріпити досягнуті домовленості, або змінити їх). Такі дії мають політичний характер. Більше того, якщо політика полягає в реалізації влади, вона обов'язково передбачає аналіз основних соціальних ідентичностей та взаємодію людей між собою і проти інших. Фактично ми розглядаємо цю взаємодію на межі політики і психології. І справді, чи не найбільшою мірою соціальна ідентичність у націєтворенні проявляється саме через реалізацію себе як громадянина

Як було зазначено вище, питання громадянства давно вже вийшло за межі формальних приписів і паспортної належності. Воно включає в себе весь набір соціальних ідентичностей, що стосуються прав і свобод та громадянського буття. Більше того, активна громадянська позиція може приводити до зміни інших ідентичностей, що безпосередньо не пов'язані із громадянством (наприклад, до зміни професійної чи сімейної ідентичності) (Gewer, & Lyons, 2018).

Одне з головних питань, яке виникає в цьому контексті, – хто може бути актором, учасником процесу націєтворення, як відбувається залучення, прийняття і сприйняття в групі «своїх». Відповідь проста – той, хто визнаний національною групою як носій набору соціальних ідентичностей, достатніх для такої дії. Про особливості реалізації такої ідентичності пишуть, зокрема Хопкінс і

Райхер (Hopkins, & Reicher, 2011). На їхню думку, для того щоб особа стала членом національної спільноти, мають збігатися її самовизначення і визнання її з боку групи. На прикладі Шотландії дослідники, провівши низку експериментальних досліджень, з'ясували, які ж умови достатні для того, щоб громадянська позиція була почутою й отримала можливості для реалізації. Виявилось, що узгодження самовизначення і групового визнання відбувається в процесі соціалізації і ґрунтується на певних засадах. У випадку неузгодженості власної ідентичності та ідентичності, яку приписує людині суспільство, є ризики залишитися за межами цього суспільства. Отже, йдеться про суспільну вимогу не просто ідентифікувати себе з певною групою, а зробити це у правильний, визначений спосіб. Саме така, правильна, визнана іншими соціальна ідентичність забезпечує особі місце в системі соціального буття, зокрема в процесі націєтворення.

Утім, наведені тут приклади є все ж таки крайніми. Процес пошуку передбачає застосування різних творчих стратегій, за допомогою яких людина може знайти своє місце в суспільстві і нації. Власне, для ефективності громадянської дії та реалізації впливу ключовим буде не суть чи цінність інформації, яку хоче донести актор, а передусім визнання актора «своїм», таким, що відповідає визначенням групою ознакам ідентифікації. І це визнання буде реалізуватися не з огляду на те, ким себе проголошує людина, а з огляду на те, ким її вважають. У сенсі національної та громадянської ідентифікації ключовими будуть чинники походження, виховання і культурного бекґраунду.

Екстраполюючи ці висновки на Україну, можемо припустити, що на сьогодні у нас немає спільних для більшості суспільства норм, цінностей, ідентифікаційних ознак, за якими мала б відбуватися ідентифікація. А тому бути ефективним у донесенні своїх ідей та здійсненні впливу на різні соціальні групи в процесі націєтворення досить часто може той, хто озвучить бажані для більшості ідеї та цінності. При цьому носій «негативного» образу буде озвучувати непопулярні ідеї, до яких будуть долучатися певні інтерпретації щодо особистісних рис актора.

Наступне питання – як може проявлятися і змінюватися соціальна ідентичність через участь у громадянській активності – з одного боку, а з другого – яким чином соціальна ідентичність особи

змінює націєтворчі процеси через ті чи інші громадянські практики. Фактично, як уже було сказано вище, ми звертаємося до традиційного циклу: під впливом соціальної ідентичності змінюється суспільство, яке, відповідно, змінює і соціальну ідентичність.

Очевидно, що актуальних прикладів у світлі подій 2013–2019 років в Україні можна навести досить багато. Проте соціально-психологічних досліджень, які описували б взаємовпливи «націєтворення – соціальна ідентичність», поки що дуже мало. Тому звернімося спочатку до кількох опублікованих за кордоном досліджень, щоб потім поширити зроблені висновки на українські реалії.

У колективних діях змінюється ідентичність – про це свідчить значна кількість досліджень: формуються або змінюються соціальні настановлення, перебудовується структура соціальної ідентичності, зростає або падає актуальність тих чи інших її видів. Візьмімо для прикладу недавню хвилю досліджень теоретиків соціального руху, об'єднаних рубрикою «соціальний конструктивізм». Їхню увагу було спрямовано на аналіз того, як змінюється ідентичність у результаті колективних дій (Eyerman, & Jamison, 1991; McAdam, 1982; Melucci, 1995). Ці теорії, зосереджені на внутрішньогрупових процесах, розглядають, зокрема, роль «дискусії та суперечки» у виникненні змін (наприклад, Hirsch, 1990; Klandermans, 1992). І хоча психологічні зміни можуть залежати від суперечок і дискусій, потрібно все-таки з'ясувати, чому конкретні аргументи чи речники будуть не впливовими або ж чому саме вони, а не якісь інші можуть мати вплив у певний час.

Зворотний бік цього явища – міжгрупові взаємодії. Досліджуючи колективні дії, досвід змін найчастіше пов'язують з контекстною взаємодією між протестними групами і тими групами, що представляють сторону влади (Adams, 1994; Anderson, 1964; Fantasia, 1988; Green, 1990). Однак справжню роль такої міжгрупової динаміки в спричиненні психологічних наслідків для членів різних груп наразі не досліджено – є соціологічні дані, які просто фіксують психологічні зміни, а не розкривають їхню психологічну суть.

Щоб з'ясувати потенціал таких змін, було розроблено спеціальний підхід до аналізу поведінки натовпу як форми реалізації соціальної ідентичності особи (Hopkins, Reicher, & Rijnswijk van, 2001). Тобто у фокусі аналізу були не когнітивна або афективна складові ідентичності, а особливості поведінкової реалізації.

Всупереч Лебону та дослідженням деіндивідуалізації, які «увічнили» його спадщину (наприклад, Zimbardo, 1970), у цьому підході люди в натовпі розглядаються як такі, що не втрачають своєї ідентичності, – вони радше переходять від поведінки в умовах розрізної індивідуальної ідентичності до поведінки в умовах контекстуально визначеної загальної соціальної ідентичності, залишаючись при цьому самі собою. Отже, замість того щоб втрачати контроль над своєю поведінкою, люди в натовпі мислять і діють, керуючись відповідною соціальною ідентифікацією, спільною для більшості. Автори концепції розглядають масові акції як міжгрупову взаємодію, а соціальну ідентичність – як ключову характеристику, що буде визначати динаміку міжгрупової взаємодії.

Узагальнений механізм динаміки міжгрупової взаємодії крізь призму соціальної ідентичності запропонували С. Райхер, Н. Хопкінс, М. Левін і Р. Ратх (Reicher, Hoppkins, & Levin, 2001). Ось деякі положення цього підходу.

1. Спільне членство в групі трансформує стосунки і взаємодію між окремими людьми таким чином, що стають можливими узгоджені та ефективні колективні дії. Коли люди сприймають інших як таких, що належать до тієї ж категорії, що й вони самі, тоді вони з більшою ймовірністю довіряють їм, поважають їх і співпрацюють з ними; вони охочіше пропонують їм допомогу, виявляють солідарність із ними і, найімовірніше, будуть прагнути до одностайності з ними. Тобто бачимо в цьому випадку поведінкові прояви ідентифікації за ознаками «свій-чужий». Це підвищує ефективність діяльності групи. Там, де люди мають спільну ідентичність і, відповідно, загальні цінності і пріоритети, окремі особи (або організації) можуть уособлювати собою те, що об'єднує цих людей. Іншими словами, загальна ідентичність робить можливим лідерство. Це додатково збільшує здатність групи людей забезпечувати взаємодоповнюваність своїх зусиль і спрямовувати їх на досягнення цілей групи. У такому баченні соціальна ідентичність постає як підґрунтя появи і реалізації соціальної влади. Особливо для груп, у яких немає інших ресурсів або інститутів контролю.

2. Після того як особа визначила себе як члена групи, відбувається процес самостереотипізації. Це означає, що люди намагаються з'ясувати для себе норми, цінності та спільні уявлення, характерні для цієї групи, і поводитися відповідно до них. Тією

мірою, якою ці так звані критеріальні атрибути змінюються від групи до групи, і наша поведінка змінюється залежно від ситуації, коли на перший план виходять ті чи ті ідентичності. Це процес конверсії: ми діємо на основі групової ідеології не тому, що підкоряємося чужій владі або добиваємося схвалення інших людей, а тому, що вона визначає, хто ми і що для нас є значущим. Тобто умови, які спрямовують і контролюють наші дії як членів групи, визначаються соціальною моделлю, а вона не може бути зведена до якоїсь окремої особи. Таке бачення соціальної ідентичності робить можливим психологічне тлумачення мотивації соціальної діяльності особи в результаті засвоєння нею групових особливостей ідентичності.

Оскільки визначення соціальної ідентичності та її проявів у момент конкретних дій у тій чи іншій ситуації не є очевидним, члени групи стикаються з необхідністю з'ясувати чи оцінювати інформацію щодо багатьох питань, щоб знати, що їм робити в разі виникнення певного типу ситуацій. З цієї причини процес самостереотипізації є також процесом впливу з наслідками для тих, на кого здійснюється вплив, для того, хто буде впливовим, і для тих, хто буде впливати. Отож інформація про групову ідентичність буде значуще впливати тільки на тих, хто ототожнює себе з відповідною соціальною групою. Причому на них вплине тільки та інформація, яка явно суголосна суб'єктивному образу групи. І впливати зможуть тільки ті, хто володіє достатнім авторитетом, щоб дати визначення ідентичності, – особливо ті, у кому вбачають зразкових (або прототипних) членів групи.

3. Теорія соціальної ідентифікації сформульована так, що її можна застосовувати не тільки до малих груп, а й до великих соціальних утворень. Коли Г. Теджфел запропонував поняття соціальної ідентичності, він черпав натхнення в міркуваннях Р. Емерсона про націю як про спільноту людей, які відчувають себе нацією. У більш широкому сенсі концепція групи як якогось кола людей, об'єднаних спільною ідентичністю, близька до сформульованого Б. Андерсоном знаменитого визначення націй як «уявних спільнот». У світлі цього зовсім не складно зрозуміти, наскільки серйозні наслідки вищезгаданих процесів для суспільства. Визначити, що якась група людей належить до однієї соціальної категорії (або, точніше, підвести цю групу людей до того, щоб її

члени визнали себе належними до однієї соціальної категорії), значить створити соціальну владу шляхом мобілізації людей для спільних дій, а визначити параметри цієї соціальної категорії – значить визначити, як ця влада буде застосовуватися. Більш конкретно: визначення того, хто включається в категорію (межі категорії), визначає масштаби мобілізації; визначення того, що значить бути членом категорії (зміст категорії), визначає напрямок мобілізації, а визначення того, хто є найкращим прикладом представника категорії (прототипи категорії), визначає лідерів мобілізації. Це можна коротко сформулювати так: соціальні категорії зумовлюють мобілізацію і дії, які (пере)творюють соціальний світ. Отже, контроль над самовизначенням членів соціальних груп дає соціальну владу (Tajfel, & Turner, 1979).

З усього сказаного вище випливає, що соціальна категоризація, наслідком якої є формування соціальних ідентичностей, – це одна з рушійних сил націєтворення. До цього процесу залучена не лише самокатегоризація за національною ознакою, а й категоризація за цілою низкою суміжних ознак. Предусім тих, які реалізуються через громадянські права і свободи. Механізми соціальної ідентичності є рушійною силою об'єднання в групи (великі й малі) і соціальної дії, покликаної змінювати національне буття. Зі свого боку, зміна суспільства приводить і до зміни соціальних ідентичностей. Соціальні ідентичності визначають не лише те, ким вважає себе людина, яким громадянином себе бачить і чи сприймає вона інших як «своїх» або «чужих». Соціальна ідентичність – це допуск чи недопуск до певних громадянських практик, це можливість ефективно діяти в міжгруповій взаємодії і можливість отримувати підтримку від своєї групи. Отже, взаємодія в процесі націєтворення відбувається ніби від імені соціальної ідентичності: я дію залежно від того, яким себе бачу, і залежно від того, яким мені приписує бути моя група.

6. КОНФЛІКТОГЕННІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН ЯК ЧИННИК НАЦІЄТВОРЕННЯ

Розглядаючи взаємовплив соціальної ідентичності і процесів становлення нації, необхідно звернути увагу і на те, яким чином змінюється цей взаємовплив в умовах соціальних трансформацій та потрясінь.

З позиції психології соціальних змін війну можна визначити як «драматичну соціальну зміну». За класичним визначенням «Британіки», соціальна зміна – це зміна механізмів усередині соціальної структури, що характеризується змінами культурних символів, правил поведінки, соціальних організацій або систем цінностей (Social change, 2020).

Соціальні зміни завжди були сферою інтересу соціальних наук, особливо соціології. Багато текстів соціології містять цілі розділи, присвячені соціальним змінам, і головне питання звучить так: що приводить до соціальних змін? Соціологічні теорії пропонують пояснення різних «макропроцесів», пов'язаних з революціями, соціальними рухами або важливими технологічними змінами. Однак психологія соціальних змін є ключовою для розуміння процесів «зсередини»: що відбувається з особою, групою, які механізми працюють? Питання соціальних змін ґрунтовно вивчається американською та європейською психологічними школами. Події в Україні протягом останнього часу доцільно також розглядати саме крізь призму психологічних теорій соціальних змін.

В Україні з часу здобуття нею незалежності відбулося чимало соціальних змін. Спробуймо застосувати до української ситуації типологію соціальних змін та змін соціальної ідентичності, запропоновану R. de la Sablonniere (2017). У фокусі її дослідження – поняття «драматична соціальна зміна». Такий тип соціальних змін нині визнають новою нормою існування суспільства. Адже такого роду зміни відбуваються постійно або майже постійно. Суспільні

процеси аналізуються крізь призму того, як великі соціальні зміни змінюють особистісні характеристики загалом і соціальну ідентичність зокрема. При цьому робиться спроба вибудувати змістовий зв'язок між макро- і мікрорівнем переживання соціальних змін.

На основі метааналізу психологічних і соціологічних текстів розроблено типологію соціальних змін. У метааналізі було взято до уваги більше ніж 5000 соціологічних та психологічних джерел, а докладно проаналізовано – 350.

Типологія соціальних змін базується на таких критеріях:

1. Темп або швидкість соціальних змін. Найяскравішою рисою сучасного життя є революційний темп соціальних змін. Ніколи раніше не було таких стрімких подій, які б настільки швидко змінювали людство.

2. Розрив у соціальній структурі спільноти або групи. З огляду на всю складність визначення поняття соціальної структури пропонується одне із класичних визначень: соціальна структура – це система соціально-економічної стратифікації, соціальні інститути, організації, національна політика, закони, які допомагають структурувати норми, ролі, поведінку та цінності членів спільноти. Проте незважаючи на різницю у визначеннях, більшість дослідників схиляється до думки, що розрив і руйнування соціальної структури є осердям соціальних змін.

3. Розрив або руйнування нормативної структури суспільства. Звичайно, і соціальна, і нормативна структури стосуються функціонування суспільства, але вони відображають різні аспекти життя спільнот і груп. Соціальна структура пов'язана більше з макропроцесами та інституціями, тоді як нормативна структура стосується мікропроцесів, які спираються на звички, поведінкові практики та повсякденні норми членів спільнот і груп.

4. Загрози культурній ідентичності. У цьому контексті поняття культурної ідентичності використовується максимально широко, що наближає його до поняття соціальної ідентичності. Загрозу культурній ідентичності R. de la Sablonniere трактує як серйозну загрозу ідентифікації та зрозумілості (доступності) спільних уявлень, цінностей, настановлень та поведінкових сценаріїв, пов'язаних із певною групою. Отже, у разі загрози культурній

ідентичності весь набір формувальних ознак стає незрозумілим, часто непридатним, що знижує його цінність.

На основі наведених вище критеріїв R. de la Sablonniere визначає чотири соціальні контексти, у просторі яких відбуваються зміни соціальної ідентичності: стабільність, інерція, інкрементальність (поступове наростання змін) та драматичні соціальні зміни (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Соціальні контексти змін

Соціальний контекст	Характеристика
Стабільність	Ситуація, коли подія, незалежно від швидкості її розгортання, не впливає на соціальну і нормативну рівновагу в суспільстві, тому вона не загрожує соціальній ідентичності. Така подія може зачіпати незначну кількість людей.
Інерція	Ситуація, коли подія, незалежно від швидкості її розгортання, впливає на рівновагу соціальних і нормативних структур, але змін не відбувається. Фактично ситуація залишається в стані постійної загрози.
Інкрементальні (що поступово наростають) соціальні зміни	Ситуація, коли повільне розгортання події приводить до поступових, але глибоких суспільних трансформацій. Під її впливом повільно, але невідворотно змінюється соціальна та/або нормативна структура суспільства. Відбуваються зміни або з'являються загрози культурній ідентичності особи.
Драматичні соціальні зміни	Ситуація, коли швидке розгортання події приводить до глибоких суспільних перетворень (так званого «розриву»), що порушує рівновагу соціальних та нормативних структур. Різко змінюється або опиняється під загрозою культурна ідентичність членів групи.

В основний фокус уваги, звичайно, потрапляють драматичні соціальні зміни (далі – ДСЗ), бо саме такі зміни найбільше впливають на психічне здоров'я та благополуччя людей. Але ж зрозуміло, що неможливо охарактеризувати поняття ДСЗ

безвідносно до інших станів, у яких може перебувати суспільство. Відтак на основі уже згаданого вище метааналізу літератури описуються всі інші контексти суспільного розвитку (рис. 6.1).

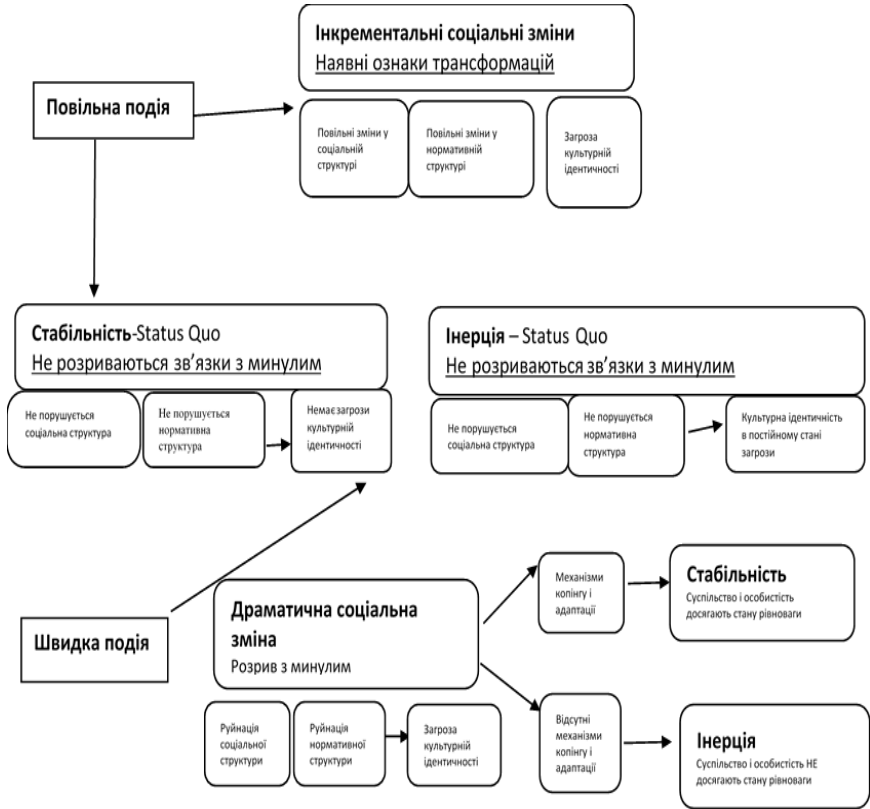

Рис. 6.1. Модель впливу соціальних змін на культурну ідентичність особистості

Наприклад, у разі стабільності зберігається фактичний стан суспільства і більшість членів групи роблять активні спроби для реалізації його цілей. Цей стан ще описують як рівноважний: коли підтримується усталений порядок, суспільна система працює ефективно та стримує впливи зсередини або з боку інших спільнот.

Фактично йдеться про ситуації, коли жодна зміна не має значного впливу на стан суспільства. У стані стабільності не проявляється жодна із чотирьох характеристик соціальних змін. Наприклад, мало змінюються соціальні та нормативні структури, а зміни не впливають на те, що вважається нормальною поведінкою в групі чи спільноті. Утім, у деяких членів суспільства особистісні зміни все ж відбуваються. Однак у разі виникнення таких змін його нормативна структура не змінюється.

Інерція на противагу стабільності – це контекст, який передбачає ситуацію, що впливає на значну частину суспільства або, можливо, і на все суспільство. У ситуації інерції, якщо й відбувається «позитивна» подія, їй бракує «сил» для втілення, не вистачає стійкості для збереження свого позитивного впливу. Як приклад інерційної ситуації можна навести ситуацію в Білорусі після падіння СРСР. Інерція – це коли немає відповідної діяльності, бракує здатності або виявляється неспроможність звернути увагу на сигнали, що є перешкодою, а не умовою для бажаних змін. Інертність розглядають як небажану ситуацію, за якої не можуть відбуватися конструктивні зміни, оскільки спільнота (або група) не здатна їх реалізувати. Їм бракує ресурсів для змін – матеріальних або моральних. А якщо якісь зміни й реалізуються, то для їх підтримки і збереження потрібні лідери та реалізатори, які будуть діяти узгоджено. Фактично це конфлікт між прагненням до змін і наявною соціальною структурою.

Інкrementальні зміни – це ситуації поступального розвитку. Ідеться про ситуації, коли відбувається «повільна» подія, яка спричинюється до поступової, але глибокої суспільної трансформації. Ця подія повільно змінює соціальну і/або нормативну структуру, загрожуючи культурній ідентичності членів групи. Такий повільний темп необхідний для поступових соціальних змін. Останні передбачають більш широке прийняття спільних цінностей і зростання толерантності до цінностей інших людей.

Драматична соціальна зміна, як ключова одиниця аналізу, має кілька характеристик. Події розгортаються дуже швидко і стисло в часі. Відбувається розрив у соціальній структурі та розрив зв'язків із минулим. Вплив такої події може бути настільки сильний, що навіть основні аспекти суспільного життя, ключові соціальні інститути

зазнають впливу і змін. Часто в результаті таких змін суспільство переживає повну трансформацію. У періоди ДСЗ відбувається розрив у системі норм і цінностей, розрив із минулим з погляду основних поведінкових практик, що раніше були притаманні членам групи. Способи, стратегії поведінки, стилі взаємодії повинні зазнати значних змін, щоб могла й далі здійснюватися колективна діяльність і відбувалося досягнення колективних цілей. Ще однією ознакою ДСЗ є загроза культурній та соціальній ідентичності. Вона проявляється як серйозна загроза ідентифікації та ясності, зрозумілості спільних переконань, цінностей, поглядів та поведінкових сценаріїв, пов'язаних з групою.

Загалом, ДСЗ можна визначити як глибокі суспільні перетворення, які зумовлюють повний розрив у соціальній структурі, порушуючи її рівновагу. І вплив цих змін перевищує адаптаційні можливості суспільства. Як і у випадку поступових змін, ДСЗ викликає фундаментальні зміни і трансформації в суспільстві. Однак зсув відбувається з набагато більшою швидкістю, провокуючи розрив з минулим. Розпад соціальної структури зумовлює потребу в реконструкції основних суспільних елементів. ДСЗ – це різкий розрив, що позначає кінець одного періоду і перехід до іншого, це найбільш руйнівний тип зміни не тільки соціальної структури, а й культурної ідентичності більшості суспільства. Оскільки ДСЗ тягне за собою переосмислення цінностей, норм та відносин, то індивіди не можуть більше покладатися на свої звички і звичний стиль життя. Їм потрібно сформувати і засвоїти нові навички та нові цінності. Із суб'єктивної точки зору ДСЗ – це завжди болісний і незрозумілий для людей досвід.

З огляду на сказане вище на якість змін у суспільстві впливає не стільки сама подія, скільки реакція на неї з боку суспільства. Подія може бути швидкою або повільною, але вона не вплине на суспільство, що перебуває в ситуації стабільності або інертності. Отже, у цих двох соціальних контекстах, якщо подія і відбувалася швидко, поточна ситуація групи залишатиметься незмінною саме тому, що темп чи гострота є не єдиною характеристикою ДСЗ. А відповідно, немає всеохопної зміни ідентичності всередині групи, суспільні зв'язки фактично не змінюються. У разі поступальних змін події відбуваються повільно, але зміни, які вони породжують, є

досить глибокими, системоутворювальними, такими, що глобально змінюють ідентичність людей. Щоб відбулася ДСЗ, потрібна швидка подія сильного впливу, яка перевищить адаптаційні механізми суспільства у стані стабільності чи інертну динаміку. Ці зміни, з усією очевидністю, зруйнують соціальну систему та нормативні структури. У разі такої руйнації в подальшому можливі три сценарії:

1. Спочатку – розрив соціальної структури, що спричинюється відтак до зміни норм і цінностей.

2. Зміна нормативної і ціннісної систем, що тягне за собою зміну соціальної структури.

3. Одночасний розрив соціальної і нормативно-ціннісної систем.

Коли відбувається руйнація саме нормативно-ціннісної системи, соціальна ідентичність опиняється під загрозою. На особистісному рівні можливі переживання збентеженості, невизначеності, труднощі з поясненням дійсності. Це мотивує індивіда і групу до зміни ідентифікацій та ідентичності. Залежно від характеристик групи, суспільства та особи можливий перехід на рівень інерції або стабільності. Якщо суспільство, у якому відбулася ДСЗ, має ресурси для розвитку адаптаційних механізмів як на індивідуальному, так і на груповому рівні, відбувається перехід до фази стабільності. Стабільність вважається досягнутою тоді, коли соціальні й нормативні структури повертаються до свого функціонального стану і коли усталюється чітка система суспільних зв'язків та ідентичностей. Якщо ж ресурсів у суспільства недостатньо, воно не в змозі пройти шляхом розвитку, і тоді, найімовірніше, відбудеться його «занурення» в інерційний стан. І хоча таке суспільство вже не переживає істотних соціальних трансформацій, бажання змін нікуди не зникає, а ідентичність та структура соціальних зв'язків залишаються неунормованими. Отже, ДСЗ насправді не змінює ані структуру соціальних зв'язків, ані ставлення громадян до цієї ситуації.

Спираючись на описану вище типологію соціальних змін та змін соціальної ідентичності, можемо припустити, що в Україні протягом останніх років мала місце ситуація драматичної соціальної зміни з переходом в інерційний стан. Але, як і будь-яка типологія,

запропонований підхід не може бути універсальним. Тож в українській ситуації неможливо обійтися без деяких зауваг.

Російсько-українська війна триває і досі, а значить, і зміни, які вона несе із собою, наразі неможливо описати повністю. Сьогодні українське суспільство перебуває у трансформаційному процесі. Особливістю цього процесу є значні психологічні зміни, тоді як реальних структурних соціальних змін не відбулося. Сталися певні зміни у світогляді, але не відбулося зміни соціального ладу, зміни системи влади, глобальних економічних змін. Інституціонально українське суспільство не змінилось, проте зазнало певних внутрішніх трансформацій – як продуктивних, так і деструктивних. Описана ситуація, власне, співвідноситься з характеристиками ситуації інерційності в запропонованій типології. Також українські дослідження (зокрема і наше, яке буде описано далі) свідчать про те, що система цінностей та ідентифікацій ніби «зависла» і доконечно потребує визначення, що теж є своєрідною ознакою ситуації інерційності. У цьому сенсі ситуація є, можна сказати, «типовою» для України. Це не перший, хоча й найбільш гострий етап української історії, коли ДСЗ завершується ситуацією інерції, що закріплює собою певну інерційність та невизначеність цінностей, норм, світоглядних орієнтирів українського суспільства на рівні історичного процесу.

Повертаючись до теорії соціальної ідентичності Дж. Теджфела і Г. Тернера, слід згадати, що однією із функцій соціальної ідентичності є, власне, забезпечення визначеності та підтримка позитивної самооцінки. Слід згадати також і стратегії, які можуть застосовуватися для такої підтримки – соціальна творчість, ідентифікація з позитивною групою, пошук нових груп для ідентифікації. Фактично це ті процеси, які відбуваються в українському суспільстві на цей час. Однак те, що в більшості соціумів відбувається природним чином, в Україні зазнає суттєвих зовнішніх впливів. На внутрішні соціальні процеси і зміни чиниться цілеспрямований вплив засобами гібридної війни з боку країни-агресора. І тому описати психологічні зміни українського суспільства згідно з викладеною вище теорією можна лише частково. Адже можливість переходу до стабільності, напрацювання адаптивних механізмів і внутрішній розвиток системи ідентичностей суперечать цілям

агресивного гібридного впливу. У нашому випадку гібридний вплив пов'язаний із дестабілізацією, руйнуванням соціальних інститутів та зв'язків і маніпулюванням невизначеністю. Отже, на заваді подоланню ситуації інерції можуть стояти не лише внутрішні чинники, а й зовнішні впливи.

Також слід зазначити, що й події в Україні під кутом зору їхнього впливу мають неоднозначне тлумачення. Частиною суспільства війна сприймається як «гостра соціальна зміна» – передусім тими, хто активно до неї залучений. При цьому для значної кількості людей порівняно нетривале гостре емоційне переживання 2014–2015 років змінилося станом фонові напруженості, притаманним мешканцям країни, у якій іде війна. Однак віхового впливу на спосіб життя, соціальні зв'язки чи звичний уклад життя фактично не відбулось, а глобальні суспільні трансформації відбиваються на якості життя в неявний спосіб. Маємо розділення суспільства на осіб, що переживають трансформацію ідентичності через реальне залучення до драматичних соціальних змін, і на тих, хто переживає трансформацію ідентичності через залучення до інерційних соціальних змін. А значить, виникає необхідність розширити українську модель опису трансформаційних процесів соціальної ідентичності особистості.

Основою для такого розширення можуть стати механізми, описані теорією процесуальної ідентичності. Розвиваючи ідеї Дж. Марсія, автори теорії обстоюють думку, що трансформація і зміна соціальної ідентичності особистості відбувається згідно з трифакторною процесуальною моделлю. Тобто розвиток ідентичності відбувається у вигляді циклу: пошук і вибір; поглиблений пошук; перегляд і зміна вибору (якщо прийнята ідентичність уже не задовольняє). Відповідно, вдала зміна ідентичності визначається розумінням циклів пошуку – вибору, поглибленого пошуку (людина думає про зроблений вибір і переживає його, шукає додаткову інформацію про нього) і зміни вибору (порівняння вибору з іншими альтернативами в тих випадках, коли прийнята ідентичність породжує дискомфорт). Отже, зміна ідентичності залежить від активізації і зміни внутрішніх процесів, які відбуваються під впливом зовнішнього чинника – соціальних змін.

Крім когнітивної складової, у таких трансформаціях активно задіяні і переживання особистості з приводу подій, що відбуваються. У концепції Г. Брейкуелла – «процесуальній теорії ідентичності» – також дістали розвиток ідеї Дж. Марсія, однак увага акцентується передусім на зв'язку когнітивних процесів з емоційною і ціннісною сферами особистості (Breakwell, 2010). Зокрема, стверджується, що ідентичність залежить не від постійних когнітивних змін, а від процесу їх постійної переоцінки і зміни переживань щодо них. Г. Брейкуелл зазначає, що цінність кожного елемента системи постійно змінюється через осмислення тих змін, які відбуваються в соціальній системі, і місця особистості в ній. Ідентичність, згідно з цією концепцією, змінюється таким чином, щоб давати особистості відчуття власної неперервності, самобутності, самоефективності і самоповаги. Саме ці відчуття є «рамковими» і такими, що змушують особистість постійно змінювати точку відліку для конструювання ідентичності задля досягнення позитивних переживань щодо власної неповторності, суб'єктності і позитивності.

Отже, розгляньмо основні засади розбудови моделі трансформації ідентичності: переживання різними групами різних соціальних змін в одних і тих же умовах – з одного боку, а з другого – загальний механізм зміни ідентичності під впливом соціальних змін. У результаті дії однакових механізмів за умови різної змістової наповненості і різного тлумачення змін та визначальної функції ідентичності – підтримувати позитивну самооцінку – виникають ризики формування різних, часто конфліктних, видів ідентичності щодо новітніх соціальних змін. На прикладі емпіричного дослідження спробуємо відтак дослідити деякі конфліктогенні настановлення, що виникли в українській спільноті під впливом останніх подій, та визначити, як вони відбилися на націєтворчих процесах.

7. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ ПІД ЧАС ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: АНАЛІЗ ДЕЯКИХ КОНФЛІКТНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ

Переживання війни українським соціумом не є чимось унікальним. Подібні механізми спостерігаються в більшості суспільств, які так чи інакше були залучені до переживання війни (на їхній території чи поза нею). І справді, багато змін у світогляді, спричинених війною, неодноразово описувались і фахівцями, і в художній літературі. Але, незважаючи на спільні риси (мобілізація суспільства, формування образу ворога, емоційне піднесення та емоційний спад, труднощі щодо інтеграції всіх, хто брав участь у війні, та подолання її наслідків), кожна війна має свої особливості. Наслідки війни проявляються на всіх рівнях – від індивідуального до загальносоціального. Спробуймо проаналізувати деякі особливості проживання війни в Україні і з'ясувати особливості цього процесу – як індивідуальні, так і соціальні.

Життя в умовах воєнних дій породжує необхідність осмислення своєї ролі в цій війні. Кожен, хто живе в Україні, має свою позицію щодо участі в ній. Ці позиції можуть бути різні: активна участь, активна підтримка, уникання, заперечення війни. Відповідно до них формуються і нові ідентичності. У змісті та емоційному наповненні цих ідентичностей закладений конфлікт. Такий конфлікт не може бути пасивним – він приречений бути активним і гострим. Гострота конфлікту пов'язана з явищем, що його спричинило, – війною. Вплив війни неминуче проявляється на всіх рівнях життя – індивідуальному, мікросоціальному, макросоціальному. Серед наслідків війни можна згадати: травматичні розлади – як приклад наслідків для особистості, родинні чи подружні

конфлікти – як приклад мікросоціального впливу, загальну суспільну напруженість – як макросоціальний прояв.

Значний інтерес для дослідників становлять зміни, які виникають у мисленні і світогляді людей, що активно були залучені до воєнних дій. Підходів до опису можливих змін є велика кількість. Як приклад наведемо відому книгу Дейва Гроссмана «Про вбивство» («On killing»), у якій описано зміни – біологічні, психічні та психосоціальні, які виникають унаслідок участі людини в активних бойових діях та вбивстві противника (Grossman, 1994). Ще один класичний приклад – дослідження психоаналітика Робі Фрідмана, який для опису змін у світогляді вояка пропонує концепцію «матриця солдата» (Friedman, 2015). У такому підході зміни, які виникають, описуються мовою психоаналізу. Дослідник пропонує розглядати військовий світогляд як своєрідну «матрицю солдата» – набір образів, стратегій поведінки і цінностей, притаманних людям, що брали участь у бойових діях.

Закономірно, що найбільше уваги приділяють питанням впливу війни на осіб, що перебувають у зоні бойових дій. Значно рідше вивчають вплив кризових подій на осіб, що їх переживають, але перебувають поза зоною конфлікту. Особливий інтерес до цієї теми спостерігався у США в 60–70-х роках ХХ століття. У цей час гостро постала проблема ставлення до ветеранів війни у В'єтнамі. Негативне сприйняття цієї війни в суспільстві трансливалося на ветеранів і проявлялось в агресивному, зневажливому й осудливому ставленні до її учасників. Це, зрештою, призвело до значних проблем з їхньою соціальною адаптацією до мирного життя, а в ширшому контексті – до значних соціальних потрясінь, що суттєво вплинули на подальший розвиток американської нації. Такі потрясіння породили неабиякий науковий інтерес до проблеми, що мало наслідком як осмислення соціальних процесів, так і клінічні дослідження та створення практичних керівництв для подолання і превенції наслідків психотравматичних подій. У результаті подальшого розгортання цих досліджень було визначено один із важливих факторів прояву посттравматичних реакцій – фактор соціального прийняття та доступності всебічної соціальної адаптації. Так виникли програми, що передбачали не лише клінічну допомогу колишнім солдатам, а й повноцінне залучення громад до адаптації

тих, хто брав участь у бойових діях і має досвід участі у війні. Це мало до того ж і помітні надіндивідуальні наслідки, як-от: згуртування громад, поширення і підтримка спільних ідей, що сприяють конструктивним націєтворчим процесам.

Одним з ідеологічних підсумків суспільної дискусії навколо цієї теми став підхід, який пропонував відділяти ставлення до ветеранів війни від ставлення до самої війни (Summerfield, 1996). Пізніше цей заклик став поширеним, базовим настановленням щодо ставлення до армії і військових. Його можна тлумачити так: якими б не були політичні причини, військо захищає своїх громадян і заслуговує на їхню повагу. Таким чином можливе негативне настановлення щодо певних конфліктів відділяється від людей, які виконували свій обов'язок.

Унаслідок війни на сході України в цивільному світі також відбуваються певні зміни, які стосуються світогляду, цінностей та ідентичності громадян. Відмінності в настановленнях, досвідах та ідентичностях можуть призводити до значних конфліктів, а гострота й актуальність «тематики» конфліктів – нести загрозу для консолідації нації та конструктивних націєтворчих процесів.

На початку війни відбулася консолідація нації навколо ідеї спротиву агресору. Зі спадом гостроти конфлікту знизився і рівень консолідації. Суспільство в цілому і людина зокрема не можуть увесь час перебувати в стані пікової напруги. Війна з об'єднаного фактору націєтворення перетворилася на фактор, що роз'єднує. Це створює загрозу розвитку нації, а відповідно, і національній безпеці в майбутньому. Спробуймо визначити деякі конфліктні настановлення, що можуть поглиблювати такі конфлікти, та описати можливі точки для порозуміння.

У 2017 році було проведено соціально-психологічне дослідження «Альтернатива конфліктам і насильству». Воно проводилося в рамках проекту «Подолання соціальних наслідків конфлікту на Донбасі та незаконної анексії Криму за допомогою державних структур в Україні та громадянського суспільства», який виконує канадська неурядова організація Stabilization Support Services. Деякі підсумки дослідження вже публікувалися раніше, тут же наведемо більш повні дані.

Дослідження складалось із двох етапів – якісного і кількісного. На якісному етапі було проведено 6 фокус-групових досліджень у різних регіонах України за участі цивільного населення і військових. Географія дослідження: м. Біла Церква Київської області, м. Торезьк Донецької області, м. Львів. Учасниками фокус-групових досліджень стали чоловіки і жінки віком від 25 до 60 років, з них 31 військовий та 32 цивільні особи. Участь, зрозуміло, була добровільною. Цитування, яке наводиться нижче, відповідає умовам конфіденційності. Аналіз проблемного поля відбувався на трьох рівнях з урахуванням особливостей контактів: з державними органами; на соціальному рівні (друзі, соціальне оточення тощо); у сім'ї і з найближчим колом рідних. На цьому етапі з огляду на отримані результати було зроблено певні припущення щодо деяких конфліктних настановлень, які більшою чи меншою мірою проявляються в суспільстві.

Виявлено очікуване, хоча й неконструктивне розділення, протиставлення «ми – вони» у контексті «військові – цивільні». Особливо сильна образа з боку військових на державу – за недотримання обіцянок, за деяку покинутість, через те що війна йде лише на одній території, а на інших люди її не відчують. Часто-густо можна почути негативні прогнози розвитку подій у державі щодо військових і ветеранів. На цьому тлі, незважаючи ні на що, зберігається готовність служити своєму народу і змінювати ставлення до ситуації в країні: *«У нашій країні якщо гідота якась може трапитися, то вона, звичайно, і трапляється. Щось погане трапляється обов'язково. Тому я не те що очікую – я розумію, що вони будуть, ці негативні наслідки. І все ж таки я тут»* (військовий, м. Торезьк).

Особливо негативно позначаються на самооцінці військових настановлення щодо того, що цивільні вважають їх «хворими». У самоусвідомленні військових є розуміння того, що участь у війні, у бойових діях змінила їх, більшість ветеранів мають бажання пройти шлях адаптації, повернутися до цивільного життя, знайти «себе в новому стані», але водночас вони не хочуть, щоб їх вважали ненормальними.

У контексті «цивільні щодо військових» домінує низка настановлень, які метафорично можна сформулювати так: «Вас

немає, бо ми не хочемо, щоб була війна», «Ви абстрактні захисники в абстрактних окопах», «Ви можете вимагати пільги, коли повернетесь», «Ви будете хворими, з розхитаною психікою, вас потрібно лікувати – ізолювати», «Ви можете займатися реформами або ганьбити владу – ми схвалимо, але це ніяк не має стосуватися нашого мирного життя і зон комфорту». Про це свідчать ті численні ситуації, про які згадували і цивільні, і військові. Причому не лише в зоні бойових дій, а й на мирній території групи і цивільних, і військових часто посилалися на те, що саме військові є об'єктом підвищеної уваги (часто негативної).

Основна суперечність у поглядах військових і цивільних полягає у відмінностях світоглядної сфери. Аналіз текстів свідчить: незважаючи на певні точки дотику, військові і цивільні обговорюють одні й ті ж самі конфлікти, але з різних позицій. Цивільним притаманне хоч і емоційне, проте більш практичне ставлення до вирішення проблем і конфліктів, що виявляється в нерозумінні ними специфічних конфліктів, з якими стикаються військові в мирному житті. Натомість у військових ставлення до конфліктів більш емоційне (оскільки це стосується їх особисто), з меншою кількістю імовірних шляхів їх вирішення. На особливу увагу заслуговує тема війни, бойових дій та бойового досвіду. У військових ця тема проходить червоною ниткою у всіх обговореннях, тоді як цивільні більше схильні уникати її, узагальнювати пов'язані з нею проблеми та згадувати їх лише в контексті інших світоглядних проблем, не надаючи їм особливого значення.

Отож можна зробити деякі узагальнення. Найперше: ставлення до необхідності захищати Батьківщину очевидно є різним у цивільних і військових.

Для військових тема обов'язку та мотивації найчастіше постає спонтанно, часто в різних контекстах. Зазвичай ідеться про позитивну мотивацію: «робимо свою роботу», «нормальні чоловіки так роблять», «хочу, щоб була нормальна країна для дітей», «не хочу, щоб тут була Росія» і т. ін. Найчастіше говорять про такі мотиви:

– небайдужість до долі країни: *«Просто у мене в цій країні життя, мені не байдуже, що буде з нею далі. Тому я тут»* (військовий, м. Торецьк);

– необхідність захищати свою землю: *«От скажи мені, ось у мене мати сама з Луганська, батько у мене зі Львова. Я народився у Вінниці, мій син народився на Волині. А де моя Батьківщина? Дід мій, прадід похований серед Старобільська на Братській могилі»* (військовий, м. Торецьк);

– бажання жити у своїй країні: *«Я кажу: ну, все одно, ну, якось треба чимось країні допомогти, тобто я вирішив, я хочу. Хтось за кордон хоче – ну, навіть до тієї ж Польщі. Я, в принципі, теж колись працював за кордоном, але, ну, ніби ти ж удома, в Україні, нащо тоді втікаєш кудись?»* (військовий, м. Львів).

Про іншу, більш приземлену, мотивацію військові говорять також часто, але щодо тих, хто не присутній під час дискусії. Серед таких факторів мотивації – пільги, грошове забезпечення, статус учасника бойових дій. Військові визнають, що таких людей досить багато. Цивільні про мотивацію військових говорять здебільшого лаконічно: «вони нас захищають», або: «не всі там ідейні, багато хто за гроші». Закономірно, що цивільні більш стримані і невизначені у своїй мотивації щодо участі у воєнних діях та обов'язку захищати Батьківщину: *«Наприклад, як людина невійськова, я не горю бажанням брати участь у конфлікті чи йти туди й наражатися на смерть. Я поважаю людей, які це роблять, але мені б особисто не хотілося цього робити. Я визнаю, що я в цьому некваліфікований, я боюся за своє життя, за свою сім'ю і т. ін.»* (цивільний, м. Львів).

Й одразу, ніби апелюючи, звучить думка військового про тих, хто уникає служби: *«Казали так: от як вони прийдуть уже до Миколаєва, ось тоді я вже візьму в руки зброю і піду захищати. Але тоді вже буде пізно»* (військовий, м. Львів). Такий підхід породжує нерозуміння і роздратування з обох сторін. Особлива зона вразливості для військових – розбіжності між декларованим і реальним патріотизмом, оцінка внеску кожного громадянина в загальний мир та упорядкування справ у рідній країні: *«До війни всі били в себе в груди, що вони патріоти, усі за ОУН-УПА, усі проти москалів і таке інше. А реально бачиши, що ті люди не готові їхати туди захищати або якось активно долучатися до війни»* (військовий, м. Львів).

Зі свого боку, цивільні можуть відчувати провину, особливо чоловіки, що вони обирають іншу сферу використання своїх сил,

уникають служби в армії, виправдовуючи свій, інший, вибір. Імовірно, такі настановлення зумовлені домінуванням стереотипу, що справжні чоловіки – це захисники, воїни. Вплив цього стереотипу породжує цілу низку соціальних конфліктів та спричинює особисту напруженість: *«У людей різне ставлення до нього. З одного боку, життя триває і потрібно, щоб були ті, хто розвиває економіку і щось робить; з другого боку, ті, хто живе тільки війною і каже: «от ви тут такі, ви тільки святкуєте». Тут важко знайти баланс, бо, з одного боку, ти хочеш підтримати армію, а з другого – тобі ще не 90 років і ти ще хочеш трохи пожити»* (цивільний, м. Львів).

Отже, дослідження показало, що в суспільстві наразі досить поширені деструктивні настановлення цивільних щодо військових і військових щодо цивільних, військових щодо себе. Проте, на жаль, навіть на рівні дискусій це не ставало приводом для рефлексії учасниками обговорення власної позиції – вона фактично не піддавалася сумніву.

Згадані вище теми, хоч і є найбільш показовими, проте були не єдиними, що порушувалися під час фокус-груп. Цікавими видаються ще деякі підсумки цього етапу дослідження.

Так, у ставленні цивільних до військових певною мірою простежувалася тенденція ототожнювати військових і війну. Військовий чи ветеран у формі є знаковим символом і викликає сильну позитивну або негативну реакцію у цивільного населення (залежно від їхнього ставлення до війни). Найчастіше і позитивні, і негативні реакції пов'язані з підвищенням рівня тривожності, оскільки людина змушена згадувати про війну в країні: *«Воно б'є по психіці. Людина є менш захищена. Тобі хочеться йому допомогти в першу чергу. Тобі хочеться зварити вареників, бринзу передати, якийсь светрик зв'язати. І ось коли така людина повертається з війни додому, то, з одного боку, – це щастя, а з другого боку – вона завдає того болю»* (цивільний, м. Львів).

Негативні явища в армії викликають у цивільних нерозуміння, невизначене ставлення. Попри загальне позитивне ставлення до учасників АТО, через невиробленість загальних суспільних норм та оцінок щодо негативних ситуацій цивільне населення у випадку таких конфліктів відчувається розгублено: *«У тролейбус зайшли двоє*

п'яних, кондуктор попросив їх показати посвідчення. Вони сказали, що вони ветерани, що воювали, і почали скандалити. Я розумію, що вони воювали, багато поклато свої життя, але важко зрозуміти з посвідчення, ветеран там чи не ветеран» (цивільний, м. Біла Церква). Злість на псевдоветеранів обертається недовірою і скептицизмом у ставленні до справжніх ветеранів, яких легко зачепити таким ставленням. При цьому військові самі порушують цю проблему і готові про неї говорити, оскільки не хочуть, щоб їх асоціювали з «аватарками» або злочинцями: *«Ви повинні всі визнати, хлопці, що не тільки з їхнього боку одне лайно – з нашого боку теж лайна вистачає. Серед нас є такий контингент»* (військовий, м. Торецьк).

У ставленні цивільних простежується думка, а то й навіть переконаність, що у військових є відчутні зміни у свідомості і поведінці. Звідси ставлення до них як людей, яких важко зрозуміти. На місці ветерана в такій ситуації, зрозуміло, будь-кому було б важко реагувати адекватно: *«Коли ти, гіпотетично, так багато віддав цій справі, у тебе з'явилося багато і моральних, і фізичних «різних штук». Різні ускладнення, а тут тебе ще про таке запитують»* (цивільний, м. Львів).

На основі аналізу фокус-групових досліджень було виділено основні негативні настановлення військових щодо цивільного населення:

- загальна напруженість і недовіра;
- витіснення думок про війну, ігнорування стану війни, небажання помічати війну і військових;
- відчуття, що військові дратують цивільне населення;
- відчуття, що цивільні їх бояться;
- відчуття, що цивільне населення вважає їх хворими;
- відчуття що позитивне колись ставлення змінюється на негативне.

Отже, у військових виникає відчуття небезпеки, переконаність, що їм треба захищатись, бо з'являється страх за свою сім'ю, яка може зазнавати цькування, образ, зневаги. Власне, це страх байдужості до тієї справи, яку вони роблять, жертвуючи собою, страх за свою державу.

Аналізуючи ставлення військових до цивільного населення, можна виділити певні особливості. Так, на переконання військових:

- цивільні не відчують воєнної загрози, не знають, що таке війна, і нічого не хочуть про неї знати;
- цивільні часто не уявляють, у чому полягає робота військового і як «відбувається» сама війна;
- цивільні втратили страх перед війною, і чим більша відстань від лінії зіткнення, тим менше вони думають про війну, відчують її як реальну загрозу. Цивільне населення уникає навіть слова «війна», рідко згадує «АТО»; натомість використовуються евфемізми «те, що відбувається в країні», «поточна ситуація» тощо.

Самоставлення військових відбиває багато аспектів світобачення:

- усвідомлення власної цінності та важливості у стримуванні воєнної загрози, очікування поваги та вдячності від цивільного населення (зовнішньої «винагороди»);
- уявлення про себе як про силу;
- розважливе ставлення до травми і змін у психіці та можливих конфліктів;
- бажання подолати труднощі адаптації, повернутися до «нормального» життя;
- критична оцінка свого «непотрапляння» в цивільний світ;
- втрата «спільної мови» із цивільними, відчуття «зустрічі різних світів», непорозуміння – типові відчуття військового у «цивільному» світі після повернення із зони бойових дій;
- переживання своєї незахищеності і непотрібності.

На основі аналізу результатів дослідження було означено найпопулярніші стратегії розв'язання конфліктів. Цивільні в конфліктних ситуаціях схильні використовувати загалом більший набір можливих стратегій розв'язання конфліктів: дати хабаря; перевести діалог у мирне річище; подати скаргу; звернутися до керівництва, журналістів або на гарячу лінію; бюрократично «задавити» чиновників, доповнивши документи цитатами з нормативних актів. Військовослужбовці натомість віддають перевагу стратегії уникання, іноді із словесною реакцією. Крім того, вони частіше використовують мову агресії: «повідкручувати голови», «взяти в руки автомат», «рознести все». Разом з тим

реальних стратегій розв'язання проблеми в разі відмови пропонувалося дуже мало, як і реального втілення озвучених погроз.

Головне, було виявлено основні точки дотику та порозуміння між військовими і цивільними:

- визнання військових і їхньої ролі, хоч і з різною емоційною забарвленістю;
- розуміння необхідності адаптації, пристосування одних до інших;
- усвідомлення того, що ці непорозуміння є і їх треба залагоджувати;
- запит на поінформованість і медіаграмотність;
- запит на чіткі «правила гри» в усьому – від ставлення держави до учасників АТО і аж до пільг, наприклад, в оформленні паспортів;
- спільні уявлення про конфлікти (щодо чиновників, ролі держави і т. ін.);
- велика предметна зона взаємодії (не говорити про різницю, а фокусуватися на спільних проблемах, які можна розв'язати).

Спробуймо проаналізувати отримані дані під кутом зору теорії соціальної ідентичності. Очевидно, ідеться про формування нових ідентичностей. Ідентифікація за ознакою «свій – чужий» відбувається залежно від залученості громадян до подій війни. Чітко виокремлюються дві нерівнозначні групи, де групу цивільних диференціювати важче. При цьому й група військових через свою умовну замкнутість і незрозумілість є складною для налагодження контакту. Таким чином формується низка типових настановлень у континуумі «ми – вони». Закономірно, що у військових через актуальність заданої ідентичності це протиставлення є більш вираженим, тоді як у цивільних задана ідентичність сформована меншою мірою (для них ці питання є неактуальними, а через особливості теми – навіть неприємними). Група, з якою себе ідентифікують цивільні, велика і загалом малоструктурована. Отож це зумовлює помітні труднощі, коли йдеться про формування чіткої, добре визначеної ідентичності цивільного. Тут основи для самокатегоризації ще тільки потребують визначення. Але цей процес може й гальмуватися через те, що без потреби тему війни

намагаються не згадувати. Ця думка перегукується з висновками низки інших досліджень (Васютинський, 2016).

А втім, розрив між двома умовними групами не є абсолютним. Тому така ситуація є ситуацією розвитку. Невизначеність – це можливість як для конструктивного, так і для деструктивного групового протиставлення.

Для підтвердження отриманих на якісному етапі даних було проведено кількісний етап дослідження (листопад 2016 року). Його географія – власне, уся Україна, передусім Донецька і Луганська області, а саме території, підконтрольні Україні, і зона проведення АТО, а також обласні міста, середні міста, селища і села в областях, де є і де немає пунктів постійної дислокації військових частин (Київська, Львівська, Івано-Франківська, Миколаївська, Дніпровська, Черкаська області). Вибірка включала доросле населення старше 18 років, усього було опитано 1270 респондентів. Половину опитаних становили військові, другу половину – цивільні.

Інтерпретація отриманих результатів проводилася за двомірними розподілами з використанням парних порівнянь відмінностей відсотків у підвбірках незалежних змінних та коефіцієнтів статистичного зв'язку фі-квадрат з рівнем значущості 0,05 і вище. Респонденти добиралися за квотною вибіркою, дизайн вибірки був зумовлений необхідністю опитати достатню для аналізу кількість осіб у різних типах населених пунктів, серед різних вікових категорій респондентів. Статевий розподіл є репрезентативним щодо гендерного розподілу населення України (для цивільних) і гендерного складу Збройних сил України (для військових).

Наповнюваність усіх страт вибіркової сукупності та градацій незалежних змінних достатня для статистичних порівнянь, оскільки перевищує критичне значення (30 опитаних), нижче якого проведення статистичних порівнянь є некоректним. Географічно вибірку було розподілено на 4 макрорегіони: зона АТО, Південно-Східний, Західний і Центральний. У кожному макрорегіоні об'єднувалося по 2 області (загалом 8 областей).

Перше питання кількісного етапу дослідження стосувалося того, чи відомо щось цивільним і військовим про міжгрупові конфлікти (табл. 7.1). Як показало опитування, цивільні менше, ніж військові, знають про випадки конфліктів, але разом з тим рівень

їхньої поінформованості досить високий: 41% респондентів чули про такі конфлікти від інших. Натомість військовим ця тема більш знайома – 40% знають особисто про такі конфлікти, та й для переважної більшості військових (71%) ці конфлікти є так чи інакше знайомими. Серед цивільних тих, хто певною мірою обізнаний щодо таких конфліктів, 57%. Загалом, майже дві третини військових і понад половину цивільних – це досить значні показники, для того щоб говорити про актуальність таких конфліктів у суспільстві. Статистично значущою є також різниця між обізнаністю цивільних, причетних тією чи іншою мірою до АТО, і тих, хто зовсім непричетний.

Таблиця 7.1

Розподіл відповідей респондентів на питання щодо їхньої поінформованості про наявність міжгрупових конфліктів (у %)

Чи відомі вам випадки конфліктів між військовими і цивільними?	Групи		
	Військові	Цивільні	Усі опитані
так, знаю особисто	40*	16	28
так, щось чув від інших	31	41*	36
ні	29	43*	36

Примітка. * – значущі відмінності між групами на рівні 0,05 і вище.

Що ж до безпосередніх конфліктних настановлень, то дослідити їх можна, проаналізувавши блок питань, що стосуються військового і цивільного світоглядів (табл. 7.2).

Складно не помітити певні суперечності в уявленнях цивільних щодо військових:

- із військовими у них пов'язане почуття захисту і безпеки; вони визнають, що, незважаючи на різний досвід, ніхто не може бути кращим або гіршим;
- цивільні переважно намагаються ігнорувати тему війни, уникають думок про неї;

– вони не бажають виправдовуватися щодо своєї ролі цивільного; при цьому спостерігається невизначене ставлення до свідомого уникання служби і небажання за це виправдовуватись;

– значна частка цивільних узагалі не може визначитися щодо багатьох питань, зокрема щодо ставлення до військових як до загрози і нагадування про війну;

– значне перебільшення цивільними негативного ставлення до себе з боку військових або високий рівень невизначеності з цього питання. Пояснити таку значну частку осіб, що не визначились, можна або справді внутрішньою їх невизначеністю, або проявом тенденції давати більш соціально схвалювані відповіді (у цьому разі має збільшуватися частка тих, хто підтримує більш різкі конфліктні настановлення). У будь-якому разі, яке б із пояснень не було справедливим, і внутрішня невизначеність, і прихована підтримка негативних настановлень – обидві позиції є потенційно конфліктогенними. Особливо актуальним це стає в контексті питання, чи несуть військові в собі загрозу нагадуванням про війну. Заперечили це 60% опитаних. Загалом же 40% цивільних, які вбачають у військових загрозу або не можуть визначитися щодо свого ставлення, – це досить значний показник.

Таблиця 7.2

Розподіл відповідей респондентів на питання щодо міжгрупових конфліктів, пов’язаних з відмінностями військового і цивільного світоглядів (у %)

Ставлення до твердження (згода або незгода)		Групи		
		Військові	Цивільні	Усі опитані
Військові для мене пов’язані найперше із захистом від війни та відчуттям безпеки	не погоджуюсь	6	11*	8
	не можу визначитись	10	14*	12
	погоджуюсь	84*	75	79
Ті, хто не пішов служити, вчинили правильно	не погоджуюсь	64*	40	52
	не можу визначитись	24	36*	30
	погоджуюсь	13	24*	18

Ставлення до твердження (згода або незгода)		Групи		
		Військові	Цивільні	Усі опитані
Це абсолютно нормально – бути готовим воювати, тільки якщо є безпосередня загроза твоєму місту чи області	не погоджуюсь	45*	27	36
	не можу визначитись	18	22*	20
	погоджуюсь	37	51*	44
Люди, що живуть у мирних містах, викликають у військових роздратування, зневагу і злість	не погоджуюсь	60*	50	55
	не можу визначитись	25	29	27
	погоджуюсь	15	21*	18
Звичайні, цивільні люди дуже мало уваги приділяють війні, вона для них неважлива	не погоджуюсь	27	30	29
	не можу визначитись	25	23	24
	погоджуюсь	48	47	47
Люди, що пройшли війну, і цивільні на мирній території мають різний світогляд, але це не значить, що хтось із них гірший	не погоджуюсь	10*	6	8
	не можу визначитись	14	16	15
	погоджуюсь	76	78	77
Військові є втіленням загрози від війни, яку вони приносять у мирні міста	не погоджуюсь	68*	59	63
	не можу визначитись	23	26	25
	погоджуюсь	9	15*	12
Держава і суспільство скоро забудуть військових. Вони залишаться наодинці зі своїми проблемами	не погоджуюсь	32*	25	29
	не можу визначитись	28	27	28
	погоджуюсь	40	47*	43

Ставлення до твердження (згода або незгода)		Групи		
		Військові	Цивільні	Усі опитані
Цивільні не мають виправдовуватися за те, що не воюють. У них інша роль і завдання	не погоджуюсь	15	12	13
	не можу визначитись	27*	22	24
	погоджуюсь	58	67*	62
Після повернення з війни для військових важливо знову стати частиною мирного світу	не погоджуюсь	6	5	5
	не можу визначитись	13	13	13
	погоджуюсь	81	83	82
У роботі військового найголовніше те, як він робить свою справу, а не його переконання, ідеологія чи людські якості	не погоджуюсь	35	34	34
	не можу визначитись	23	28*	26
	погоджуюсь	42	38	40
Людам страшно чути про війну, тому вони уникають думок про неї	не погоджуюсь	14	15	15
	не можу визначитись	26*	20	23
	погоджуюсь	60	65	63

Примітка. * – значущі відмінності між групами на рівні 0,05 і вище.

Отже, оцінюючи ставлення цивільних до військових, маємо набір суперечливих настановлень: військовий, з одного боку, це втілення захисту і безпеки, а з другого – нагадування про війну і все те, що породжує у них внутрішній хаос, невизначеність чи неприємні переживання. Додатковим фактором тут є перебільшення прогнозованого негативного ставлення з боку військових до себе як до цивільного або невизначеність щодо цього питання. У результаті можна констатувати позитивне ставлення цивільних до військових, що змішується часто з внутрішньою невизначеністю, наполегливим униканням тем, дотичних до війни (і пов'язаних із військовими), і

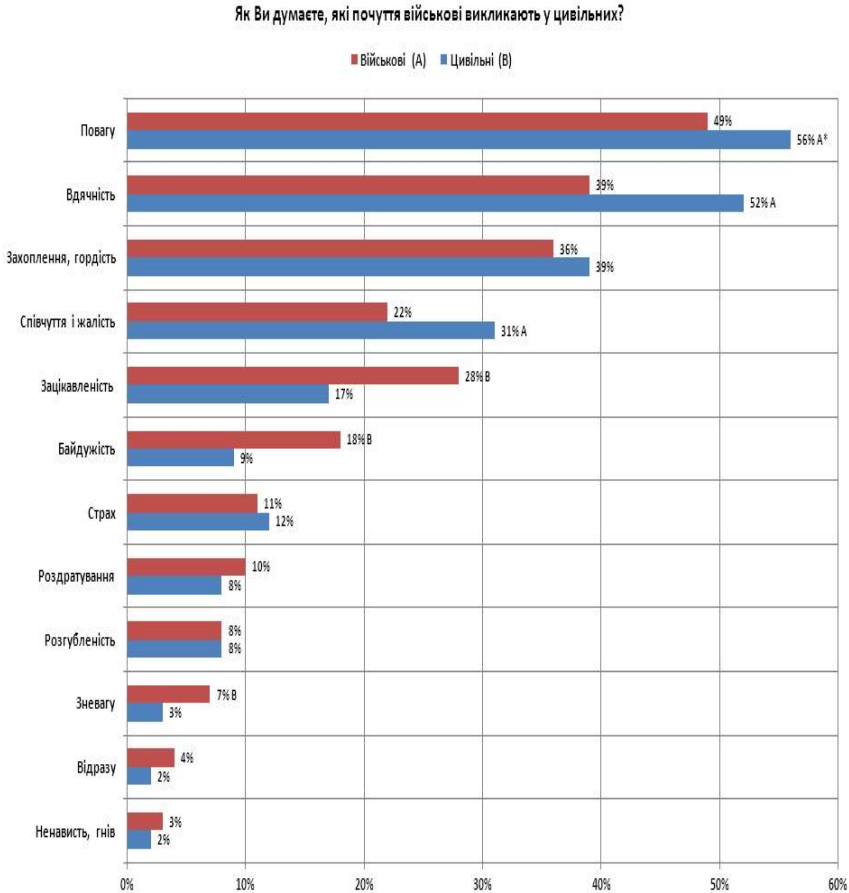

перебільшеним побоюванням щодо негативного ставлення до себе з боку військових. У такому випадку закономірною людською реакцією на невизначеність є тривога і тривожні реакції (уникати й агресивно захищатись). Схожими можуть бути і реакції на очікуване негативне ставлення.

Аналізуючи відповіді військових на ці ж питання, бачимо більше визначеності щодо певних настановлень. Так, більш чітко виявлена самоасоціація із безпекою і захистом, вищий рівень усвідомлення необхідності захищати країну (до того як з'явиться безпосередня загроза конкретній території проживання). При цьому військові так само, як і цивільні, помічають, що останні воліють уникати теми війни. Але свої негативні почуття військові проявляють значно рідше, ніж того від них очікують цивільні. Так само як цивільні, військові не вважають, що чийсь досвід, військовий або цивільний, є гіршим, але значно рідше, ніж цивільні, асоціюють себе із загрозою війни. Значуще більшою серед військових є і частка тих, хто очікує виправдань від цивільних за уникання участі у війні. Спільним у настановленнях військових і цивільних є досить високий рівень невизначеності щодо багатьох питань. У військових виняток становлять тільки питання, пов'язані з безпосередньою участю у війні.

Отже, навіть за результатами аналізу одного блоку питань, що стосуються ролі військових і цивільних у певних сферах цивільного життя та їхніх взаємовідносин, можемо зробити певні висновки. Найперше – маємо точку дотику, а саме позитивне ставлення до військових як до гарантії миру і безпеки. Але разом з тим зауважуємо значні розбіжності у настановленнях щодо необхідності участі у війні, ставлення і реакції на загрозу війни. І як додатковий фактор напруженості постає помітний рівень невизначеності представників обох груп щодо багатьох, зокрема емоційно заряджених, питань. Беручи до уваги загальні психологічні механізми переживання невизначеності та виявлене під час опитування прогнозоване негативне ставлення до себе, можемо зробити припущення, що взаємодія буде відбуватися, найімовірніше, в негативному ключі. Варто підкреслити, що перебільшені очікування щодо негативного ставлення є у представників обох груп – і у військових, і у цивільних. До того ж чітко означилася тенденція

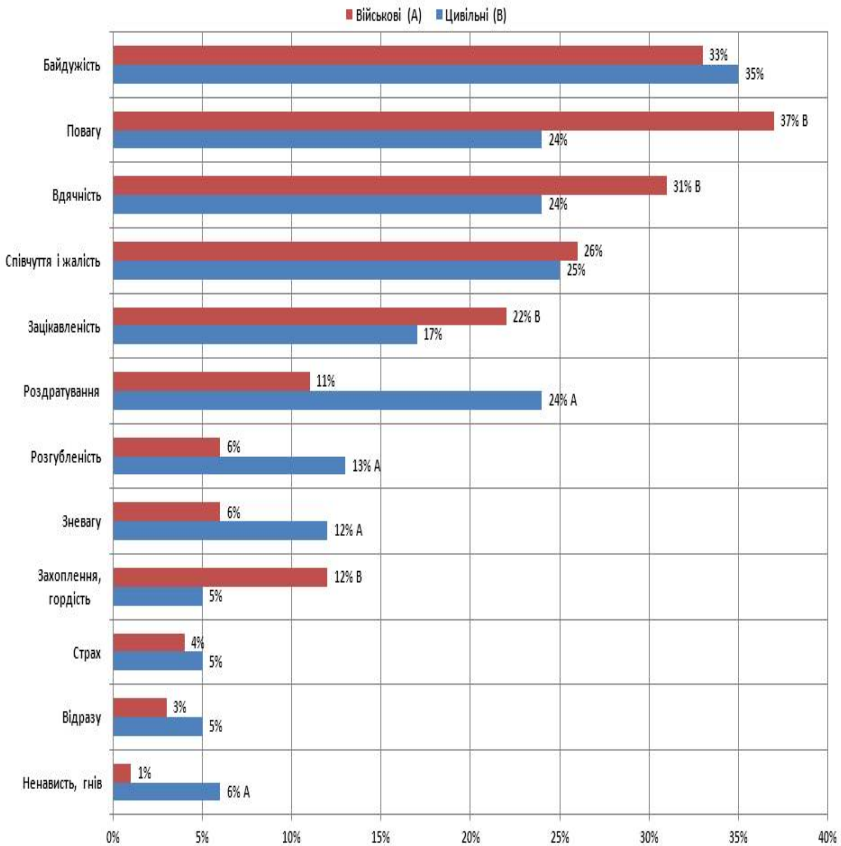
з боку військових применшувати рівень вираженості позитивних почуттів і перебільшувати рівень вираженості негативних (рис. 7.1). Аналогічна тенденція проявляється і з боку цивільних (рис. 7.2).

* - Буквами А, В позначено статистично значущі відмінності у більшу сторону між підвбірками, що порівнюються з рівнем значущості $p < 0,05$ і вище

Рис. 7.1. Результати опитування респондентів щодо того, які почуття військові викликають у цивільних

Як Ви думаєте, які почуття цивільні викликають у військових?

* - Буквами А, В позначено статистично значущі відмінності у більшу сторону між підвбірками, що порівнюються з рівнем значущості р 0,05 і вище

Рис. 7.2. Результати опитування респондентів щодо того, які почуття цивільні викликають у військових

Власне, за рейтингом у цих питаннях вибір військових і цивільних збігається. Тобто військові досить точно знають, які

почуття вони викликають у цивільних, а цивільні досить точно можуть оцінити, як до них ставляться військові. Найбільш помітними є кількісні розбіжності. Хоча почуття респонденти обирають «правильно», кожна з груп вважає, що інша має до неї більш сильні негативні почуття і менш виражені позитивні, ніж це є насправді. Так, військові переоцінюють те, як часто вони викликають у цивільних роздратування (насправді не так часто), а цивільні значно рідше обирають, наприклад, «повагу», ніж це роблять військові щодо цивільних.

Підсумовуючи, можемо говорити відтак про певні соціально-психологічні особливості взаємосприйняття цивільних і військових:

- позитивне ставлення до ролі військових як до втілення безпеки і захисту;
- переважання позитивних почуттів у міжгруповому сприйнятті;
- негативне прогнозування щодо ставлення представників інших груп до власної групи;
- розбіжності в уявленнях щодо участі у війні, необхідності військової служби;
- значна частка осіб, що не визначилися щодо низки питань, які стосуються війни та участі в ній.

З переліку конфліктних точок добре видно, що є дві лінії, які можуть провокувати конфлікт – зовнішня (конфлікт сформованих, чітких настановлень) і внутрішня (внутрішній конфлікт і невизначеність, підкріплені негативним прогнозуванням). У реальному житті ці лінії найчастіше перетинаються й утворюють індивідуальні комбінації, притаманні кожній людині.

Крім розглянутих вище запитань, респондентам пропонувалися й інші блоки опитування. За мету ставилося означити найбільш використовувані стратегії розв'язання конфліктів, з'ясувати ставлення громадян до засобів масової інформації та оцінити потенційні можливості психологічної реабілітації.

Дослідницька група сформулювала такі *головні підсумки* проведеного дослідження.

Наразі українське суспільство перебуває на етапі становлення уявлень про армію, війну та військових. Отримані нами дані – набір суперечливих настановлень щодо подій, які нині відбуваються. З

одного боку – повага до військових, їхніх прав та праці, з другого – велика кількість осіб, що не мають визначеного ставлення, та осіб, які негативно сприймають і армію, і військових. Неоднозначне також ставлення до обов’язку захищати країну, наслідків війни, впливу війни на населення. Суперечності в цих настановленнях часто-густо зумовлюють незвизначеність у ставленнях, що може бути причиною конфліктів.

У суспільстві як бажані стратегії поведінки у конфліктах домінують мирні. Серед найбільш прийнятних респонденти найчастіше обирали ті, які передбачали мирне розв’язання проблеми або ж узагалі її уникнення. Загалом уникнення конфлікту всіма можливими способами прийнятним називають частіше, ніж активну конструктивну поведінку.

Особливо привертає до себе увагу категорія військово-службовців, що повернулися в армію після демобілізації. Саме серед них найбільша залученість до конфліктів, найбільша підтримка негативних суджень щодо цивільного населення та найбільше схвалення агресивних стратегій поведінки. Конструктивні настановлення та стратегії поведінки з-поміж військових найчастіше обирають ті, кого можна об’єднати в категорію «професійні військові»: офіцери, особи, які служили ще до АТО, або професійні військові, що повернулися в армію з початком АТО.

Військові і цивільні загалом досить точно оцінюють одне одного. Не так точно вони, утім, оцінюють думки інших щодо себе. Кожна із груп вважає, що інша ставиться до неї гірше, ніж це є насправді. Тому можна говорити про прояви міжгрупової упередженості. Хоча в суспільстві і є позитивні настановлення військових щодо цивільних, а цивільних – щодо військових, рівень їх підтримки недостатній. Тобто позитивне ставлення груп одна до одної хоч і домінує, але помітно не переважає. Разом з тим близько чверті, а то й третина респондентів ще не визначилися щодо більшості питань, які стосуються ставлення до конфліктів між військовими і цивільними.

Серед цивільних, можна виділити кілька груп. Це, зокрема, родичі і близькі учасників АТО, ветеранів (які часто бувають більш радикальними у своїх відповідях, ніж самі військові).

У регіональному розрізі помітно виділяються Східний, особливо в зоні АТО, і Південно-Східний регіони. Основні відмінності в цих регіонах стосуються ставлення до армії, а також стратегій поведінки в конфліктах.

Результати дослідження підтвердили загалом очевидну річ: війна змінює суспільство, яке не готове до цих змін. В умовах інерційної ситуації соціальні ідентичності не можуть сформуватися в конструктивний спосіб, а суспільні інститути, які могли б спрямовувати цей процес (державні органи, ЗМІ, громадські організації), у цей процес або не залучені, або залучені недостатньо чи недостатньо конструктивно.

Перше, що заслуговує на увагу, це, власне, опис того, як проявляється світоглядний конфлікт між тими, хто різною мірою залучений до безпосередніх бойових дій (військові, ветерани, волонтери тощо), і тими, кого можна назвати цивільним населенням. Цей конфлікт багатогримний і зачіпає надзвичайно багато больових точок, серед яких:

1. Осмислення і переживання війни як внутрішньої, власної ситуації невизначеності.
2. Осмислення і переживання війни як соціального явища і його впливу на повсякденне життя.

Перша тема стосується внутрішніх переживань, страхів, фобій, уявлень про себе у війні і нестабільності, а відповідно, і дій, які вчиняються внаслідок осмислення і переживання своєї ролі у війні, друга тема – усвідомлення і переживання війни і кризи як значущого соціального явища. Першу групу питань можна описати як запит «що відбувається зі мною?», другу – «що відбувається зі світом?».

Ці дві теми переживань охоплюють велику кількість додаткових, більш дрібних тем. Наприклад, у темі індивідуального переживання війни можна виділити: осмислення і переживання своєї участі у війні, осмислення і переживання участі у війні інших значущих осіб, особисте осмислення і переживання війни як кризової ситуації, її впливу на власне повсякденне життя, зміни особистої реальності. У темі переживання війни як значущого соціального явища можна виділити: переживання руйнувань і втрат (як серед військових, так і серед мирного населення), формування образу ворога, осмислення і переживання причин війни, ролі сторін у війні,

можливих наслідків і шляхів завершення конфлікту, переживання щодо перебігу і наслідків конкретних бойових операцій, поразок і перемог.

Жодна із цих тем не може переживатись окремо від інших. Як правило, смисли, закладені в цих переживаннях, є емоційно зарядженими, слабо вербалізованими, стислими та узагальненими, тобто мають всі ознаки класичних соціально-психологічних стереотипів. Як і більшість стереотипів, стереотипи, пов'язані з війною і нестабільністю, виникли через складність соціального явища, якого вони стосуються, і мають на меті упорядкування знань та спрощення і доступність переживань. Особливостями стереотипів, що виникають в умовах невизначеності, є їхня ригідність та значна емоційна зарядженість. Стереотипів, що стосуються переживання війни, наразі величезна кількість.

Узагальнювальним стереотипом можна назвати уявлення про «два різні світи». Механізм появи цього настановлення такий:

1. Залежно від ступеня залученості до війни кожна людина по-своєму осмислює і переживає все, що з нею пов'язано.

2. Унаслідок різного ступеня залученості до подій війни у різних людей виникають різні, часто діаметрально протилежні уявлення і почуття у зв'язку з однією і тією ж темою. Наприклад: «розумні чоловіки воювати не пішли» – «не пішли воювати тільки слабаки і боягузи». Тема одна – участь чоловіків у війні, а настановлення різні.

3. У результаті повсякденних спостережень за різницею в настановленнях, а також за підвищеною емоційною реакцією на цю різницю і відповідні поведінкові прояви (реальні конфлікти) виникає уявлення про суспільні настановлення. Узагальнюючи, його можна назвати настановленням про «два різні світи». У цьому настановленні протиставляється світ тих, хто воює і захищає, байдужому світу тих, хто не помічає війну. Це тягне за собою появу уже подальших уявлень і почуттів про свою групу і групу «опонента».

Разом з тим сама ідея про «різні світи» є неточною за своєю суттю. Адже весь набір згаданих почуттів, реакцій та уявлень стосується теми переживання війни. А от їх поляризація, дезінтеграція і протиставлення приводить до формування нових

соціальних груп і нових ідентичностей на основі цих уявлень. І ці групи вже в момент формування групової ідентичності «заряджені» негативними, хаотичними і конфліктогенними ауто- і гетеронастановленнями. Цей процес набуває досить загрозливих масштабів і форм. Більше того, є низка зовнішніх і внутрішніх сил, яким вигідний громадянський конфлікт і які активно поширюють та підсилюють усі деструктивні міфи, меми та ідеї, які виникають у цьому процесі.

Наразі процес формування ставлень і стереотипів відбувається хаотично, тому не дивно сьогодні зустріти людину, яка поважає військових і сприймає їх як захисників, але при цьому вважає цих людей психічнохворими і такими, що становлять загрозу. Або військового, який абсолютно чітко розуміє, що не всі повинні воювати, але при цьому зневажає всіх, хто не взяв до рук зброю. З часом набір таких уявлень, мабуть, не буде спричиняти внутрішнього конфлікту, а буде сприйматися як нормальний, звичний спосіб мислення. Отже, ми спостерігаємо формування низки настановлень та ідентичностей, які можуть нести в собі як об'єднавчий, конструктивний потенціал (наприклад, навколо спільного ворога), так і деструктивний заряд.

На основі отриманих даних розроблено *соціально-психологічну модель* конфліктної взаємодії військових і цивільного населення в умовах гібридної війни. Означену взаємодію можна охарактеризувати, описавши процеси формування і конфлікту різних ідентичностей:

1. Відбувається осмислення і переживання війни представниками різних соціальних груп.
2. Формуються первинні стереотипи про війну і військових.
3. Відбувається об'єднання за типом світогляду та поділ на «свій-чужий».
4. Як наслідок, стають можливими конфлікти між носіями різних типів ідентичностей.
5. Підтвердження первинних конфліктних стереотипів, подальша поляризація.
6. Поглиблення і поширення конфлікту.

Під час такої взаємодії проявляються як загальні психологічні механізми формування і взаємодії згаданих вище соціальних

ідентичностей, так і специфічні механізми осмислення різними групами населення соціальних кризових явищ в умовах нестабільності, зокрема механізм негативної селекції і пошуку підтвердження негативних стереотипів. Крім того, можна припустити, що ситуація інерційних змін, підкріплена гібридним впливом, також буде підсилювати негативні, конфліктні аспекти взаємодії. Тому є ризики, що внутрішній конфлікт буде поглиблюватись і розвиватися далі. Додатковим фактором тут є значна частка невизначеності в питаннях ставлення до війни і військових, що так само може бути фактором загострення міжгрупових конфліктів.

При цьому простежуються певні *закономірності*:

- гібридна війна породжує новий тип конфліктів і конфліктного мислення – конфлікт між військовими і цивільними;

- ці конфлікти виникають унаслідок прояву низки конфліктогенних настановлень, що є як у військових, так і у цивільних;

- стосуються ці настановлення взаємного сприйняття груп одна одною і виникають через упереджене ставлення;

- однією із причин конфліктів є специфіка пережитого військовими досвіду – безпосередня участь у бойових діях, значущість цієї участі, неготовність суспільства прийняти й оцінити такий досвід.

Отже, ідеться про ситуацію, коли в результаті дії однакових механізмів за різної змістової наповненості постає і розгортається конфлікт ідентичностей. Беручи до уваги значущість і масштаб теми конфлікту, можна зробити припущення про значний деструктивний вплив такого конфлікту на процеси націєтворення. При цьому наявність точок порозуміння за умови розширення ареалу їхнього впливу може бути основою для формування спільного бачення війни та позитивного взаємного сприйняття різних груп населення.

ВИСНОВКИ

Вихідний пункт у розумінні сутності націєтворення – це розмежування етнічної та політичної нації і водночас констатація тих історичних зв'язків, які об'єднують ці два феномени. І якщо етнічність стосується ретроспективи розвитку політичної нації, то перспективою цього розвитку для багатьох країн світу і України зокрема є права держава, яка асоціюється з ліберально-демократичними цінностями і відкритим суспільством. Базова цінність такої держави – права і свободи громадянина, який є головним суб'єктом як націєтворчих, так і державотворчих процесів. Внутрішній розвиток політичної нації визначається наявністю в ній різноспрямованих і потенційно конфліктогенних соціальних уявлень, які становлять джерело історичного поступу і водночас зумовлюють його складний і нелінійний характер.

Аналіз історичної ретроспективи розвитку політичної нації засвідчує, що національне, з одного боку, формується на основі етнічного, а з другого – через його діалектичне подолання. Це означає, що будь-яка надетнічна національна культура проростає з культури етнічної (або декількох таких культур). Водночас формування ліберально-демократичних суспільств, які базуються на громадянській суб'єктності, вимагає переосмислення традиційних уявлень і переформатування патернів поведінки, притаманних етнічній культурі. Своєрідним «якорем» на шляху такого переформатування стають традиційні суспільні норми.

Аналіз історичної перспективи розвитку політичної нації вказує на вихідну суб'єктність громадянина в макросоціальних процесах, а отже, на те, що основні чинники націєтворення слід шукати в психологічній, а точніше – у соціально-психологічній площині. Суто аналітично ми виділили чотири таких чинники: соціальна суб'єктність громадянина, його орієнтація на моральні норми та базові ліберально-демократичні цінності, а також його політична компетентність. Аналіз емпіричних даних показав, що ці

параметри або їхні кореляти добре диференціюють більш розвинені в соціально-економічному плані країни від країн, що перебувають на шляху націєтворчих трансформацій. Цей же аналіз засвідчив наявність проблемних зон в Україні за всіма згаданими параметрами. Визначення соціально-психологічних чинників націєтворення, їхніх особливостей і засад формування дало змогу означити напрямки педагогічної діяльності, яка могла б активізувати націєтворчі процеси в нашій державі.

Загальний висновок з усього сказаного полягає в тому, що в основі націєтворчого процесу лежить творення нового індивіда – громадянина, який активно напрацьовує механізми опанування соціальної дійсності, а передусім – усвідомлює себе як вільного суб'єкта й об'єктивує власну людську гідність через утвердження власних прав і свобод як непорушних цінностей. Однією із ключових умов творення нового індивіда-громадянина і самоусвідомлення себе як ключового актора націєтворення є формування і розвиток соціальної ідентичності. Уявлення людини про те, ким вона є, яким вона є громадянином і що може (чи не може) зробити для власного розвитку через розвиток держави, відображені у складній структурі соціальної ідентичності. Громадянство в найширшому контексті зачіпає переважну більшість видів соціальної ідентичності, особливо тих, які пов'язані із членством у великих групах.

Аналізуючи соціальну ідентичність у процесі націєтворення, ми маємо розуміти не тільки те, які її види беруть участь у цих процесах, а й те, що соціальна ідентичність – явище цілісне. І якими б не були зв'язки всередині її структури – домінантними, інтерсекційними, злитими чи розділеними, участь у процесах розбудови держави неминуче змінює уявлення людини про себе, а це, відповідно, змінює навколишній світ. Суспільна участь, групова дія не пригнічують особистість, а дають їй змогу бути гнучкою, формувати нові складні соціальні зв'язки, розвивати своє соціальне Я. Тож якими б не були умови існування суспільства (стабільність, інерція, поступові чи драматичні зміни), це буде обов'язково відображено у власному образі людини, у її цінностях, поведінкових патернах і мотивах.

Часи воєнного конфлікту завжди є проблемними для зміни і формування ідентичності. Те, що починається як драматична

соціальна зміна, не може дійти свого конструктивного завершення й еволюціонувати до соціальної стабільності, якщо набирає ознак ситуації інерції. Незадоволені суспільні запити на зміни, що є ознакою інерційної ситуації, посилені до того ж зовнішніми впливами, спричинюють формування низки конфліктних настановлень та ідентичностей. Ядро цих конфліктів відображається насамперед у протиставленні військових і цивільних, ідентичності яких формуються навколо теми залученості до війни. Ці ситуації є віддзеркаленням конфліктних соціальних процесів, які відбуваються в суспільстві і які потребують подальшого вивчення, а відтак напрацювання механізмів, що будуть сприяти досягненню суспільного порозуміння.

ЛІТЕРАТУРА

Андерсон, Б. (2001). *Воображаемые сообщества*. Москва: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле.

Балакришнан, Г. (2002). Национальное воображение. В *Нации и национализм* (с. 264–282). Москва: Праксис.

Бобнева, М. И. (1980). *Социальные нормы и регуляция поведения*. (Автореферат. дис. докт. психол. наук). Институт психологии АН СССР, Москва.

Випперман, В. (2000). *Европейский фашизм в сравнении. 1922–1982*. Новосибирск: Сибирский хронограф.

Васютинський В. Психологічні аспекти ціннісного порозуміння українців в умовах воєнного конфлікту. *Проблеми політичної психології*, 4 (18), 2016, 3–14.

Геллер, Э. (2002). Пришествие национализма. Мифы нации и класса. В Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др., *Нации и национализм* (с. 146–200). Москва: Праксис.

Жовтянська, В. В. (2019). Два види соціальних норм і психологічні засади їхнього формування. *Психологія та соціальна робота*, 2 (50), 100–113. doi: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2\(50\).185831](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2(50).185831)

Жовтянська, В. В. (2017). Тенденції розвитку політичних ідеологій: соціально-психологічний аналіз. *Проблеми політичної психології: Зб. наук. праць*, 5 (19), 212–223.

Жовтянська, В. В. (2008). Уявлення українського населення про соціальну ситуацію. *Соціальна психологія*, 4 (30), 38–48.

Кон, Г. (1994). Национализм: его смысл и история. *Проблемы Восточной Европы*, 41-42, 88–169.

Лейбин, В., Вакарюк, В., Руднев, М. (2014). Братья или чужаки? *Русский репортер*, 41 (369). Взято из https://expert.ru/russian_reporter/2014/41/bratya-ilichuzhaki/ (23.10.2014).

Магун, В., Руднев, М. (2007). Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами. В Е. Головаха, С. Макеев (Ред.), *Украинское общество в европейском пространстве*.

(с. 226–273). Киев: Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина.

Маркс, К., Энгельс, Ф. (1955). *Немецкая идеология*. В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения, Т. 3*. (с. 7–544). Москва: Политиздат.

Мониторинг'2018: основні тенденції змін громадської думки. Взято з <https://dif.org.ua/article/monitoring2018-osnovni-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>

Московичи, С. (1995) Социальное представление: исторический взгляд. *Психологический журнал*, 16, (1), 3–18.

Нація. В *Вікіпедія* Взято з <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>

Райхер, С., Хопкинс, Н., Левин, М., & Ратх, Р. Организаторы ненависти и организаторы солидарности: социальная идентичность как основа массовой коммуникации. *Международный журнал Красного Креста*. Взято из https://www.icrc.org/tu/doc/assets/files/other05_ircr_860_reicher_rus.pdf

Ренан, Э. (1902). Что такое нация? В Э. Ренан, *Собрание сочинений в 12 томах, Том 6* (с. 87–101). Киев: Изд-во Б. К. Фукса.

Смит, Э. (2002). Национализм и историки. В Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др., *Нации и национализм* (с. 236–263). Москва: Практис.

Татенко, В. О. (2017). Процес націєтворення в суб'єктно-вчинковому вимірі: спроба концептуалізації. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 1 (10), 193–215.

Товстоко́ра, Ю. В. (2015). Диверсифікація соціальних норм: репрезентація «іншого як інакшого». *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*, 128, 249–252. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPN_2015_128_57.

Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. (2013). Київ: Інститут соціології НАН України.

Хобсбаум, Э. Дж. (2002). Принципы этнической принадлежности и национализм в современной Европе. В Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др., *Нации и национализм* (с. 332–346). Москва: Практис.

Хрох, М. (2002). От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе. В Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др., *Нации и национализм* (с. 121–145). Москва: Практис.

Чаттерджи, П. (2002). Воображаемые сообщества: кто их воображает? В Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др., *Нации и национализм* (с. 283–296). Москва: Праксис.

Шестаковский, А. (2014). Радикализованные Европейцы? Ценности участников Евромайдана и перспективы развития общества. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. Взято из <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss21.htm>

Abes, E. S., Jones, S. R., & McEwen, M. K. (2007). Reconceptualizing the model of multiple dimensions of identity: The role of meaning-making capacity in the construction of multiple identities. *Journal of College Student Development*, 48, 1–22.

Adams M., Bell L. A. (1997). *Teaching for diversity and social justice: a sourcebook*. New York, NY: Routledge.

Adams, R. (1994). *Prison riots in Britain and the USA* (2nd ed.). London: Macmillan.

Anderson, A. (1964). *Hungary '56*. London: Solidarity.

Andrighetto, G., Campenni, M., Conte, R. & Paolucci, M. (2007). On the immergence of norms: a normative agent architecture. *Proceedings of AAAI Symposium, Social and Organizational Aspects of Artificial Intelligence*. Washington DC.

Armstrong N., McDonough J. D. Jr., & Savage D. (2015). *Community driving impact. The case for local, evidence-based coordination in veteran and military family services and the americaserves initiative*. Syracuse University, The institute for veterans and military families.

Beukman, T. L. (2005). The effect of selected variables on leadership behaviour within the framework of a transformational organisation paradigm. *DComm thesis*, University of Pretoria, Pretoria. Retrieved from <http://upetd.up.ac.za/thesis/available/etd-11082005-083347/> >

Breakwell, G. M. (2010). Resisting representations and identity processes. *Papers on Social Representations*, 19, 6.1–6.11.

Cialdini, R. B., Reno, R. R., & Kallgren, C. A. (1990). A focus theory of normative conduct: Recycling the concept of norms to reduce littering in public places. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(6), 1015–1026. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.58.6.1015>

Crandall, C. S., Ferguson, M. A., & Bahns, A. J. (2013). When we see prejudice: The normative window and social change. In C. Stangor & C. S. Crandall (Eds.), *Frontiers of social psychology. Stereotyping and prejudice* (pp. 53–69). New York, NY, US: Psychology Press.

Crocetti E., Schwartz S. J., Fermani A., & Meeus W. (2010). The Utrecht-Management of Identity Commitments Scale (U-MICS). Italian validation and cross-national comparisons. *European Journal of Psychological Assessment*, 26(3), 172–186.

Detel, W. (2008). On the concept of basic social norms. *Analyse & Kritik*, 30, 469–482.

Drury, J., & Reicher, S. (2000). Collective action and psychological change: The emergence of new social identities. *British Journal of Social Psychology*, 39(4), 579–604.

Ellemers N., & Mlicki P. P. (1996). Being different or being better? National stereotypes and identifications of Polish and Dutch students. *European Journal of Social Psychology*, 26, 97–114.

Eyerman, R., & Jamison, A. (1991). *Social movements: A cognitive approach*. Cambridge: Polity.

Fantasia, R. (1988). *Cultures of solidarity: Consciousness, action, and contemporary American workers*. Berkeley: University of California Press.

Fehr, E. & Fischbacher, U. (2004). Social norms and human cooperation. *Trends in Cognitive Sciences*, 8, 185–190.

Friedman, R. A. (2015). Soldier's Matrix: A Group Analytic View of Societies in War. *Group Analysis*, vol. 48 is. 3, pp. 239–257.

Gewer, C. J. & Lyons, E. (2018). *Political Psychology: A Social Psychological Approach*, First Edition. John Wiley & Sons Ltd. P. 233–234.

Green, P. (1990). *The enemy without: Policing and class consciousness in the miners' strike*. Milton Keynes: Open University Press.

Grossman, D. (1995). *On killing: the psychological cost of learning to kill in war and society*. Little, Brown and Company: Boston, New York, Toronto, London.

Harro, B. (2006). *Cycle of socialization*. New York, NY: Routledge.

Hirsch, E. L. (1990). Sacrifice for the cause: Group processes, recruitment, and commitment in a student social movement. *American Sociological Review*, 55, 243–254.

Hogg, M. A., Abrams, D., Otten, S., & Hincle, S. (2004). The social identity perspective: Intergroup relations, self-conception, and small groups. *Small group research*, Vol. 35, № 3, pp. 246–276.

Hopkins, N., Reicher, S., Rijkswijkab, van W. (2001). Everyday Citizenship: Identity Claims and Their Reception. *Critical Social Policy*, 21, 108–135.

Hopkins, N., Reicher, S. Identity, culture and contestation: Social identity as cross-cultural theory (2011). *Psychological Studies*, 56 (1), 36–43.

Klandermans, B. (1992). The case for longitudinal research on movement participation. In M. Diani & R. Eyerman (Eds.), *Studying collective action* (pp. 55–75). London: Sage.

Knudsen, S. (2006). Intersectionality – A Theoretical Inspiration in the Analysis of Minority Cultures and Identities in Textbooks. Retrieved from http://www.caen.iufm.fr/colloque_iartem/pdf/knudsen.pdf

Lisciandra, C., Postma-Nilsenová, M. & Colombo, M. (2013). Conformality. A study on group conditioning of normative judgment. *Review of Philosophy and Psychology*, 4, 751–764.

McAdam, D. (1982). *Political process and the development of black insurgency 1930–1970*. Chicago: University of Chicago Press.

McDonald, R., & Crandall, C. (2015). Social norms and social influence. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 3, 147–151. doi: <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2015.04.006>

Melucci, A. (1995). The process of collective identity. In H. Johnston & B. Klandermans (Eds.), *Social movements and culture* (pp. 41–63). London: UCL Press.

Neville, F. G., & Reicher, S. D. (2018). Crowds, Social Identities, and the Shaping of Everyday Social Relations. *Political Psychology*, 231–252.

Penic, S., Elcheroth, G., & Reicher, S. (2015). Can Patriots Be Critical after a Nationalist War? The Struggle Between Recognition and Marginalization of Dissenting Voices. *Political Psychology*, 37(4), 481–496.

Rakoczy, H., & Schmidt, M. F. H. (2013). The early ontogeny of social norms. *Child Development Perspectives*, 7(1), 17–21. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1111/cdep.12010>

Reynolds, K. J., Subasic, E., & Tindall, K. (2015). The problem of behaviour change: From social norms to an ingroup focus. *Social and Personality Psychology Compass*, 9, 45–56. doi: 10.1111/spc3.12155.

Richardson, D. (2000). Constructing sexual citizenship: Theorizing sexual rights. *Critical Social Policy*, 20, 105–135.

Roccas, S. & Brewer, M. . (2002) Social identity complexity. *Personality and Social Psychology Review*, 6, 88–106.

Rummens, J. . (2003). Identity and Diversity: Overlaps, Intersections and Processes. *Canadian Ethnic Studies. Special Issue: Intersections of Diversity*, Vol. 35, № 3, 10–25.

Sablounniere de la. R. (2017). *Toward a Psychology of Social Change: A Typology of Social Change Front Psychology*, 2017; 8: 397. Published online 2017 Mar 28. doi: 10.3389/fpsyg.2017.00397.

Schmidt, M. F. H., & Tomasello, M. (2012). Young children enforce social norms. *Current Directions in Psychological Science*, 21, 232–236. doi: 10.1177/0963721412448659

Schuh, J. H., Jones, S. R., Torres, V. (2016). *Student Services: A Handbook for the Profession*. John Wiley & Sons.

Schwartz, S. H. (2012). An overview of the Schwartz theory of basic values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1).

Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1–65. doi: 10.1016/s0065-2601(08)60281-6, ISBN 9780120152254

Social change (2020) In *Encyclopædia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/social-change>

Soysal, Y. N. (2000). Citizenship and identity: living in diasporas in post-war Europe? *Ethnic and Racial Studies*, 23(1), 1–15.

Spector, P. E., Cooper, C. L., Sanchez, J. I., O’Driscoll, M., Sparks, K., Bernin, P., ... Yu, S. (2001). Do national levels of individualism and internal locus of control relate to well-being: An ecological level international study. *Journal of Organizational Behaviour*, 22, 1–18.

Srinivasa, M. R., & Lakshminarayana, R. (2006) Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, (1); 25–30. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1472271/>

Summerfield, D. (1996). *The Impact of War and Atrocity on Civilian Populations: Basic Principles for NGO Interventions and a Critique of Psychosocial Trauma Projects*. Overseas Development Institute, London.

Tajfel, H., & Turner, J. (1979). An Intergrative Theory of Intergroup Conflict. // *The Social Psychology of Intergroup Relations*. In W. G. Austin, & S. Worchel, (Ed.), (pp. 33–49). Monterey, Books Publishing Company.

Tajfel, H. & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of inter-group behavior. In S. Worchel, & L. W. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chigago: Nelson-Hall.

Teichmann, M., Spector, P. E. & Cooper, C. L. (2007). Work locus of control – eastern european managers versus western managers. *European Work and Organizational Psychology in Practice*, 1, 20–30.

Varnum, M. (2008). Rapid adaptation to social change in central Europe: Changes in locus of control, attribution, subjective well-being, self-direction and trust. *Sociologia*, 40 (3), 215–235.

Vignoles, V. L., Manzi, C., Regalia, C., Jemmolo, S., Scabini, E. (2008). Identity motives underlying desired and feared possible future selves. *Journal of Personality*, 76(5), 1165–1200.

Zimbardo, P. G. (1970). The human choice: Individuation, reason and order versus de-individuation, impulse and chaos. In W. J. Arnold, & D. Levine (Eds.), *Nebraska Symposium on Motivation 1969*. Lincoln: University of Nebraska.

Наукове видання

Валерія Вікторівна Жовтянська

Ольга Юріївна Кухарук

**КОНФЛІКТОГЕННІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ
УЯВЛЕНЬ: ВИКЛИКИ НАЦІЄТВОРЕННЮ**

Монографія

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 27.01.2020 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 5,0.
Наклад 300 прим. Замовлення № 999.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ “Імекс-ЛТД”
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29.
Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: marketing@imex.net
